

NEOBJAVLJENE RIMSKE OPEKE I TEGULE S RADIONIČKIM PEČATIMA IZ MUZEJA SLAVONIJE

Izvorni znanstveni rad
UDK 904(497.5 Osijek)“652”
069(497.5 Osijek).51:904

SLAVICA FILIPOVIĆ
Muzej Slavonije Osijek
Trg sv. Trojstva 6
HR - 31000 Osijek

EMIL PODRUG
Muzej grada Šibenika
Gradska vrata 3
HR-22000 Šibenik

Muzej Slavonije posjeduje velik broj rimskih opeka i tegula s radioničkim pečatima, od kojih je već dobar dio u više navrata publiciran. Prilikom nedavne revizije depoa Pododjela antičke arheologije, izdvojeni su neobjavljeni primjerci. Osim kataloškog pregleda, autori nude pokušaj interpretacije ovih predmeta sagledavajući ih u kontekstu dosad poznatih ili pretpostavljenih premisa o vojnom, civilnom i privrednom razvoju Murse i okolnog područja.

Proučavanje pečata koji se nalaze na rimskim opekama, tegulama (krovnim opekama) te, rjeđe, na drugim vrstama građevnog materijala od pečene gline, odavno zaokuplja pažnju stručnjaka. Pečati opekarskih radionica, ako im pristupimo na pravi način, mogu nam pružiti korisne informacije o rimskom graditeljstvu, o stupnju privredno-obrtničkog razvoja određenog područja, o distribuciji građevinskih proizvoda, te mogu pridonijeti rekonstrukciji trgovačke mreže; jednako tako, pružaju podatke o obrtničkom i graditeljskom karakteru pojedinih vojnih formacija, kao i o njihovim mogućim lokacijama. Pečati, što je sasvim razumljivo, ne sudjeluju ravnopravno u usporedbi sa drugim izvorima, pri rekonstrukciji antičkog razvoja određenog područja, ali svakako mogu donekle potvrditi ili staviti pod znak sumnje neke dosadašnje pretpostavke.

Sustavno proučavanje pečata panonskih opekarskih radionica započeto je korpusom Jánosa Szilágyija, koji je 1933. g. objavio tipološki razvrstan reprezentativan izbor dotad poznatih pečata s mnoštva antičkih lokaliteta Panonije.¹ O važnosti ovog korpusa dovoljno govori činjenica da se na njega pozivalo prilikom svake sljedeće objave pečata ovog područja. Druge objave bile su više lokalnog karaktera, odnosno donosile su pečate nađene na nekom užem području, na nekom od

lokaliteta, ili, pak, one pohranjene u određenoj zbirci.² I većina svezaka *CIL-a* (*Corpus inscriptionum latinarum*), sadržava dio s natpisima na uporabnim predmetima (*Instrumentum domesticum*), poglavito radioničkim pečatima.³ Godine 1990., Vesna Šaranović Svetek objavila je statistički prikaz svih poznatih tipova pečata s tadašnjeg jugoslavenskog dijela provincije Donje Panonije i osvrtno na opekarstvo kao privrednu granu ovog područja.⁴

1 J. Szilágyi, *Inscriptiones Tegularum Pannonicarum, Dissertationes Pannonicae*, s. 2, No. 1, Budapest, 1933. (dalje: Szilágyi, *ITP*, 1933)

2 Na primjer: B. Lórinč, *Pannonische Stempelziegel I. Limes-strecke Annamatia – Ad Statuas*, *Dissertationes Archaeologicae*, ser. II. No. 5., Budapest, 1976. (dalje: Lórinč, *DA* 5, 1976); B. Lórinč, *Pannonische Stempelziegel II. Limes-strecke Vetus Salina – Intercisa*, *Dissertationes Archaeologicae*, ser. II. No. 7., Budapest, 1978. (dalje: Lórinč, *DA* 7, 1978); B. Lórinč, *Pannonische Stempelziegel III. Limes-strecke Ad Flexum – Ad Mures*, *Dissertationes Archaeologicae*, ser. II. No. 9, Budapest, 1980; M. Dušanić, *Rimske opeke sa žigom sa panonskog limesa (odsek Cuccium – Taurinum)*, *Starinar* XXXIX, Beograd, 1988, 85-97. (dalje: Dušanić, *Rimske opeke*, 1988); A. Milošević, *Roman Brick Stamps from Sirmium*, *Sirmium I*, Beograd, 1971, 95-118. (dalje: Milošević, *Roman Brick Stamps*, 1971); M. Lovenjak, *Žigi na rimskih opekah s Ptuja*, u: *Rimljani: steklo, glina, kamen*, katalog izložbe, grupa autora, ur. I. Lazar, Pokrajinski muzej Celje, Pokrajinski muzej Ptuj, Pokrajinski muzej Maribor, 2004, 103-107. (dalje: Lovenjak, *Žigi*, 2004)

3 U ovom slučaju, riječ je o: Th. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III*, Berlin, 1873.

4 V. Šaranović Svetek, *Ciglarstvo kao značajna privredna grana na području jugoslavenskog dela provincije donje Panonije*, *Rad vojvodanskih muzeja* 32, Novi Sad, 1990, 41-80. (dalje: Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990)

O pečatima iz Osijeka prvi je pisao Matija Petar Katančić, a naročitu je pažnju pridao proizvodima koji nose informacije o mursijskom carskom opekarskom pogonu.⁵ Tek je Mirko Bulat 1965. g. objavio veći broj pečata iz Muzeja Slavonije (oko 60 komada), nadenih u Osijeku i okolici, obuhvativši pritom i ranije objavljivane primjerke (kod Katančića, Brunšmida, Szilágyija i drugih).⁶ Kod Bulata objavljene opeke i tegule pojavljuju se i u radovima koji su slijedili, a koji su sintetski obrađivali povijesni razvoj Murse.⁷

Ulomci objavljeni u ovom radu odabrani su nakon

nedavne revizije dijela arheološkog fundusa u depou Antičkog pododjela Muzeja Slavonije.⁸ Pritom je ustanovljeno da je dio opeka i tegula u međuvremenu zagubljen, pa nisu pronađeni ni svi primjerci objavljeni kod Bulata. Za potrebe ovog rada, smatrali smo kako bi bilo najbolje, među nalazima koji nisu doživjeli objavu, odabrati komade unesene u inventarnu knjigu budući da za njih raspoložemo podacima o mjestu i okolnostima nalaza. U rad uključujemo i tri opeke i jednu tegulu iz aktualnih zaštitnih istraživanja u Osijeku, na položaju vojarne "Drava" koja su, pod vodstvom Slavice Filipović, započela 2001. g., a traju i danas.⁹

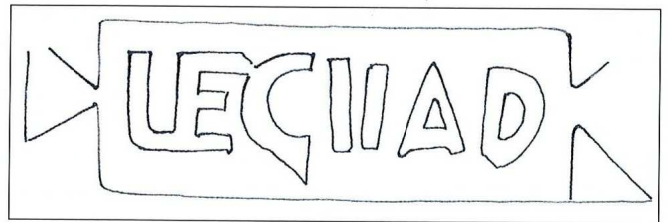
KATALOG

1. Ulomak tegule s pečatom legije II *Adiutricis*

Mjesto nalaza: Batina – Gradac, s obilaska terena 1977. Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 13771. Ulomak: dim. 14,5 × 17 × 2,8 cm; boja po Munsellu: 2,5Y 7/6 yellow.¹⁰ Pečat: reljefna slova u pravokutnom udubljenju (dim. 12 × 13,4 cm) oblika *tabulae ansatae* (obje su anse djelomično oštećene); čita se s lijeva na desno:

LEGIIAD = *Leg(ionis) II Ad(iutricis)*

Kraj 3., prva pol. 4. st.

5 M. P. Katancius, *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta*, Eszeki (Osijek), 1782, 90-97. (2. izdanje ove knjige objavljeno je u Zagrebu 1794.)

6 M. Bulat, *Rimske opeke i crjepovi s pečatima u Muzeju Slavonije*, Osječki zbornik IX - X, Osijek, 1965, 7-24. (dalje: Bulat, *Rimske opeke*, 1965)

7 D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek, 1978, 54, 123-124. (dalje: Pinterović, *Mursa*, 1978); M. Bulat, *Mursa: Osijek u rimsko doba*, Osijek, 1989, 13, 25. (dalje: Bulat, *Mursa*, 1989); S. Filipović, *Rimljani*, u: J. Šimić i S. Filipović, *Kelti i Rimljani na području Osijeka*, katalog izložbe, Osijek, 1997, 54, 58. (dalje: Filipović, *Rimljani*, 1997). Dva Bulatova ulomka nadeni u Štrbincima kod Đakova objavljena su ponovo u: B. Migotti et al., *Accede ad Certissiam: antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, katalog izložbe, Zagreb, 1998, 16.

8 Revizija Pododjela antičke arheologije

9 Prethodna izvješća vidi u: J. Šimić, *Vijesti Muzeja Slavonije Osijek: Arheološki odjel (Pododjeli za prapovijesnu arheologiju, antičku arheologiju i arheologiju seobe naroda i srednjeg vijeka)*, Osječki zbornik 26, Osijek, 2002, 267; S. Filipović, *Vijesti Muzeja Slavonije Osijek: Arheološki odjel (Pododjel za antičku arheologiju)*, Osječki zbornik 27, Osijek, 2004, 328-329; S. Filipović – V. Katavić, *Osijek – Vojarna – Poljoprivredni fakultet*, Obavijesti, br. 3, god. XXXVII, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 2005, 106-112; S. Filipović – V. Katavić, *Mursa – Vojarna*, Hrvatski arheološki godišnjak 1/2004, Zagreb, 2005, 8-11;

S. Filipović - V. Katavić, *OS – V – PF: Rezultati arheoloških istraživanja Vojarna – Poljoprivredni fakultet*, Katalog izložbe, Osijek, 2006.

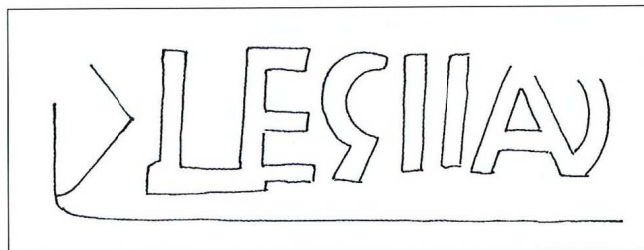
10 *Munsell soil color charts*, GretagMacbeth, revised washable edition, New York, 2000.

2. Ulomak tegule s pečatom legije II Adiutricis

Mjesto nalaza: Batina – Gradac, s obilaska terena 1977. Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 13773. Ulomak: dim. 24,5 × 21 × 2,7 cm; boja po Munsellu: 7,5YR 6/6 reddish yellow. Pečat: reljefna slova u pravokutnom udubljenju (dim. 11 × 4 cm) oblika *tabulae ansatae*; nedostaju gornji (zbog plitkog utiskivanja) i krajnji desni dio pečata; čita se s lijeva na desno:

LEGIAD = *Leg(ionis) II Ad(iutricis)*

Kraj 3., prva pol. 4. st.

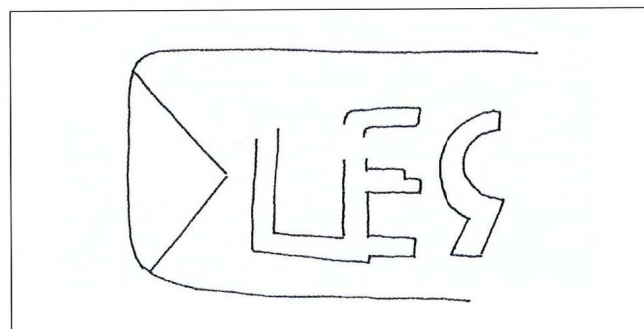
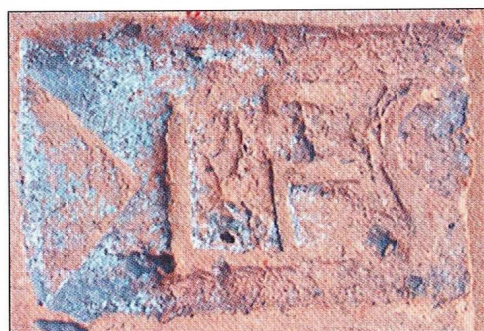

3. Ulomak tegule s pečatom legije II Adiutricis

Mjesto nalaza: Batina – Gradac, s obilaska terena 1977. Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 13772. Ulomak: dim. 26,5 × 22,7 × 3,2 (6) cm; boja po Munsellu: 7,5YR 6/6 reddish yellow. Pečat: reljefna slova u pravokutnom udubljenju (dim. 6,5 × 4 cm) oblika *tabulae ansatae*; nedostaje desna polovica pečata; čita se s lijeva na desno:

LEG = *Leg(ionis) [II Ad(iutricis)]*

Kraj 3., prva pol. 4. st.

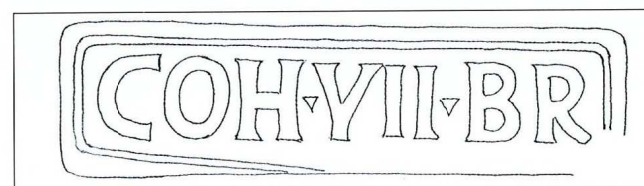

4. Ulomak tegule s pečatom kohorte VII Breucorum

Mjesto nalaza: Osijek – Trg bana Josipa Jelačića – Park, arheološko istraživanje 1995. Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 20114. Ulomak: dim. 21 × 28 × 2,5 cm; boja po Munsellu: 5YR 7/8 reddish yellow. Pečat: reljefna slova u pravokutnom, profiliranom udubljenju (dim. 13,5 × 3,6 cm); tri elementa naziva kohorte odvojena su dvama trokutastim znakovima interpunkcije (*triangula distinguentia*); čita se s lijeva na desno:

COH.VII.BR = *Coh(ortis).VII.Br(eucorum)*

Druga pol. 2., poč. 3. st.

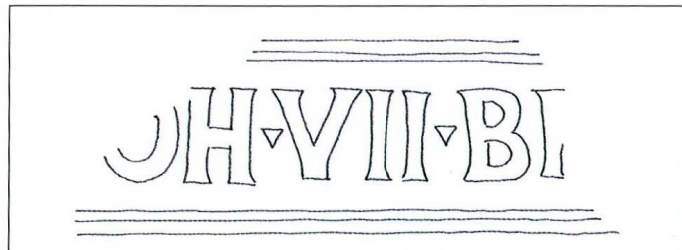

5. Ulomak tegule s pečatom kohorte VII Breucorum

Mjesto nalaza: Osijek – Trg bana Josipa Jelačića – Park, arheološko istraživanje 1995. Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 20113. Ulomak: dim. 15,5 × 17 × 2,3 cm; boja po Munsellu: 7.5YR 6/6 reddish yellow. Pečat: reljefna slova u pravokutnom, profiliranom udubljenju (dim. 11 × 3,7 cm); nedostaju manji lijevi i manji desni dio pečata; tri elementa naziva kohorte odvojena su dvama trokutastim znakovima interpunkcije (*triangula distinguentia*); čita se s lijeva na desno:

OH.VII. BR = [*C*]oh(ortis).VII.Br(eucorum)

Druga pol. 2., poč. 3. st.

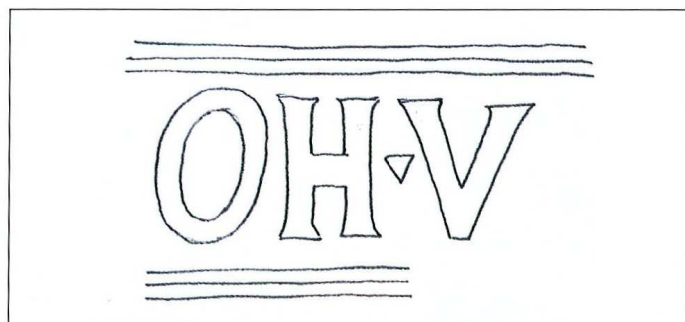
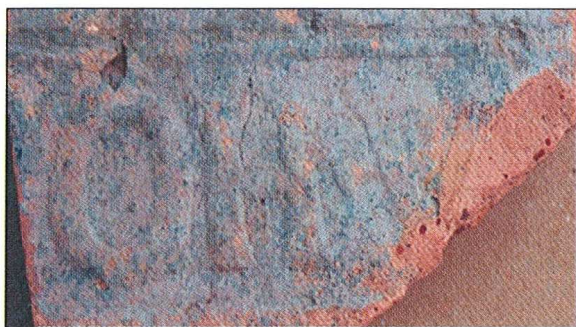

6. Ulomak tegule s pečatom kohorte VII Breucorum

Mjesto nalaza: Osijek – Donji grad, slučajan nalaz. Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 14284. Ulomak: dim. 10 × 8 × 2,1 cm; boja po Munsellu: 5YR 7/6 reddish yellow. Pečat: reljefna slova u pravokutnom, profiliranom udubljenju (dim. 6,7 × 3,7 cm); nedostaju manji lijevi i veći desni dio pečata; između slova H i broja V nalazi se reljefni trokutasti znak interpunkcije (*triangulum distinguens*); čita se s lijeva na desno:

OH.V = [*C*]oh(ortis).V[II.Br(eucorum)]

Druga pol. 2., poč. 3. st.

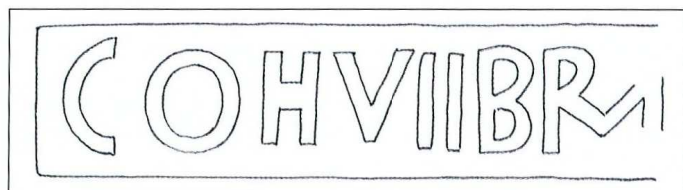

7. Opeka s pečatom kohorte VII Breucorum Antoniniana

Mjesto nalaza: Osijek – Donji grad - Bolnica (rov između Odjela otorinolaringologije i kirurgije, 1982.). Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 17663. Opeka: dim. 37 × 25,5 × 5 cm; boja po Munsellu: 5YR 6/6 reddish yellow. Pečat: reljefna slova u pravokutnom udubljenju (dim. 13,5 × 3,1 cm); nedostaje manji desni dio pečata; čita se s lijeva na desno:

COHVIIIBRA = *Coh(ortis) VII Br(eucorum) A[n(toniniana)]*

Prva pol. 3. st.

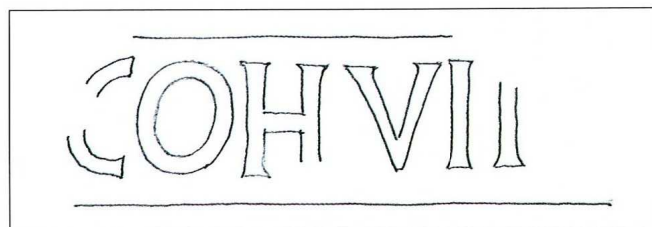

8. **Ulomak tegule s pečatom kohorte VII Breucorum Antoniniana**

Mjesto nalaza: Osijek – Vojarna – Poljoprivredni fakultet, arheološko istraživanje 2004. (PPN 1315).¹¹ Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 20111. Ulomak: dim. 12,8 × 11 × 2,5 cm; boja po Munsellu: 5YR 5/8 yellowish red. Pečat: reljefna slova u pravokutnom udubljenju (dim. 11,2 × 3,3 cm); nedostaje manji dio lijeve i desna strana pečata; čita se s lijeva na desno:

COH VII = *Coh(ortis) VII [Br(eucorum) An(toniniana)]*

Prva pol. 3. st.

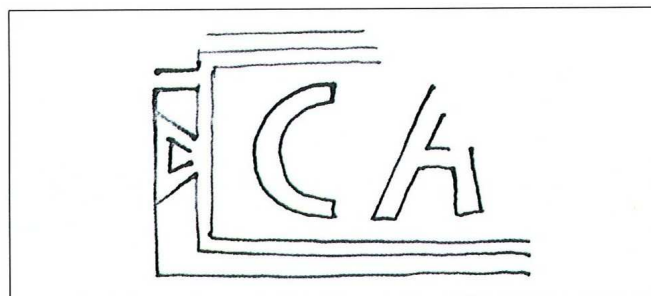
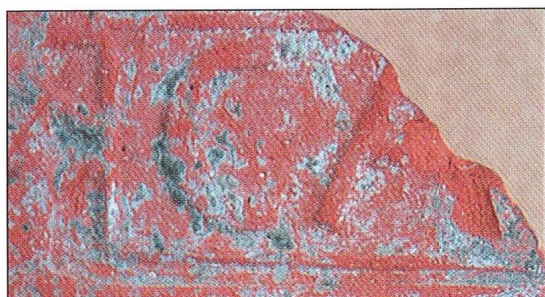

9. **Ulomak opeke s pečatom mursijske carske radionice**

Mjesto nalaza: Osijek – Vojarna – Studentski dom, arheološko istraživanje 2002. (PU 142).¹² Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 20108. Ulomak: dim. 14 × 11 × 5,5 cm; boja po Munsellu: 10R 5/6 red. Pečat: reljefna slova u pravokutnom, profiliranom udubljenju (dim. 6 × 3,5 cm) oblika *tabulae ansatae*; nedostaje desna polovica pečata; čita se s lijeva na desno:

CA = *Ca[e(saris).n(ostri)]*

Doba Carstva

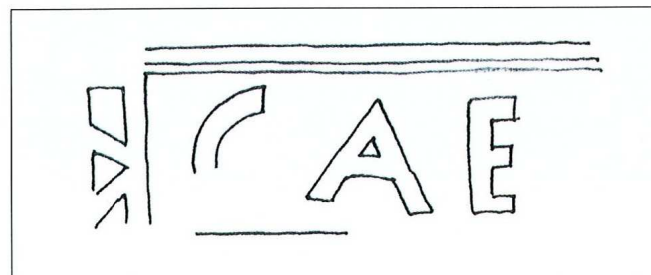

10. **Ulomak opeke s pečatom mursijske carske radionice**

Mjesto nalaza: Osijek – Vojarna – Poljoprivredni fakultet, arheološko istraživanje 2004. (PPN 1142). Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 20109. Ulomak: dim. 14,8 × 11,8 × 5,9 cm; boja po Munsellu: 2,5YR 4/8 red. Pečat: reljefna slova u pravokutnom, profiliranom udubljenju (dim. 8,2 × 3,1 cm) oblika *tabulae ansatae*; nedostaje donja profilirana linija i desni dio pečata; čita se s lijeva na desno:

CAE = *Cae(saris)[.n(ostri)]*

Doba Carstva

¹¹ Unutar terenske dokumentacije, ulomak je pod ovim brojem zaveden u Popis posebnih nalaza (PPN).

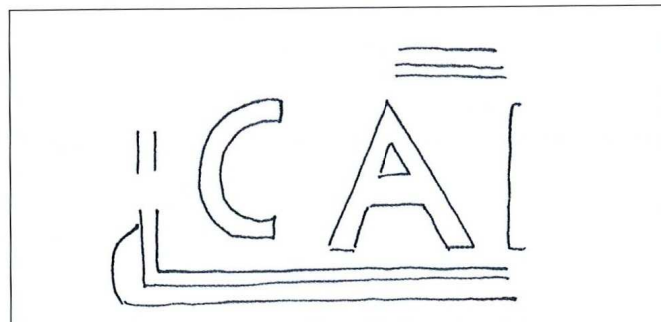
¹² Terenska dokumentacija, Popis uzoraka (PU).

11. Ulomak opeke s pečatom mursijske carske radionice

Mjesto nalaza: Osijek – Vojarna – Poljoprivredni fakultet, arheološko istraživanje 2004. (PPN 1386). Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 20110. Ulomak: dim. 15,6 × 12,6 × 6 cm; boja po Munsellu: 7,5YR 5/6 strong brown. Pečat: reljefna slova u pravokutnom, profiliranom udubljenju (dim. 6,4 × 3,7 cm) oblika *tabulae ansatae*; nedostaje gornji lijevi kut i desna polovica pečata (uključujući horizontalne haste slova *E*); čita se s lijeva na desno:

CA = *Ca[saris].n(ostris)*

Doba Carstva

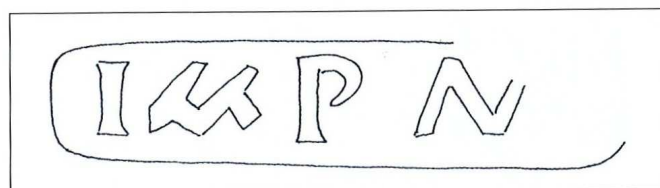
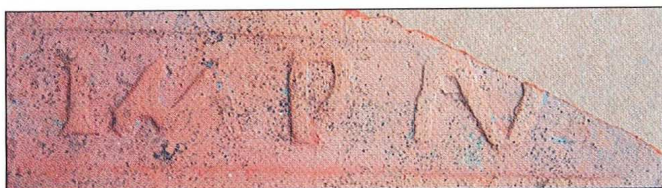

12. Ulomak tegule s pečatom mursijske carske radionice

Mjesto nalaza: Osijek – Trg bana Josipa Jelačića, slučajni nalaz. Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 18399. Ulomak: dim. 24,5 × 8,6 × 2,8 cm; boja po Munsellu: 7,5YR 6/6 reddish yellow. Pečat: reljefna slova u pravokutnom udubljenju (dim. 11 × 2,4 cm); nedostaje gornji desni kut pečata; čita se s lijeva na desno:

IMP N = *Imp(eratoris) n(ostris)*

Doba Carstva

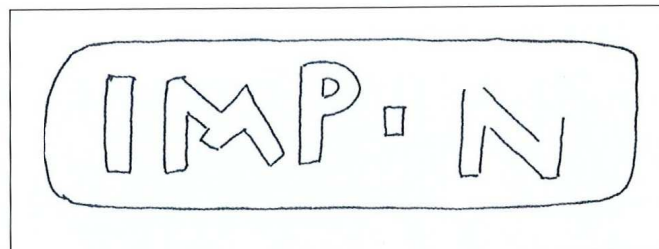
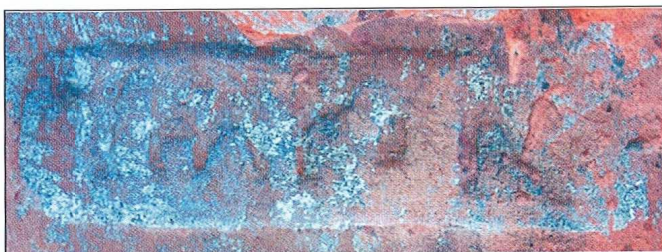

13. Ulomak opeke s pečatom mursijske carske radionice

Mjesto nalaza: Osijek – Donji grad, slučajni nalaz. Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 8844. Ulomak: dim. 27 × 15,8 × 5,8 cm; boja po Munsellu: 2,5YR 4/8 red. Pečat: reljefna slova u pravokutnom udubljenju (dim. 8,8 × 2,6 cm); slova P i N odjava reljefni pravokutnik (interpunkcija); čita se s lijeva na desno:

IMP.N = *Imp(eratoris).n(ostris)*

Doba Carstva

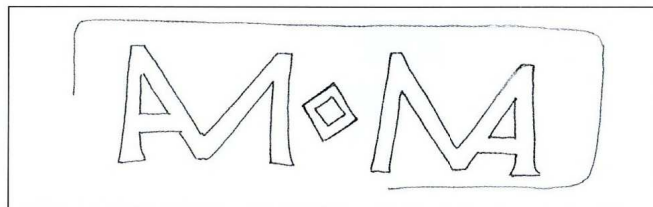

14. Ulomak opeke s pečatom mursijske privatne radionice

Mjesto nalaza: Kolodvar, istraživanje 1968. Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 9016. Ulomak: dim. 29,7 × 20,5 × 6 cm; boja po Munsellu: 2,5YR 5/6 red. Pečat: reljefna slova u udubljenom pravokutniku (dim. 12 × 3,5 cm); nedostaje dio donjeg ruba letvice; tekst pečata sastoji se od dvije ligature (po dva slova) razdvojene reljefnim kvadratičnim interpunkcijskim znakom; čita se s lijeva na desno:

AM.MA = *Am(---).Ma(---)*

Doba Carstva

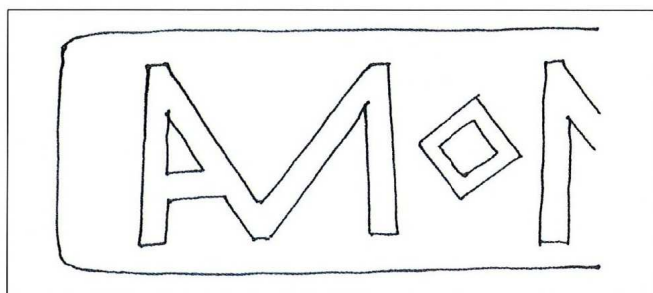

15. Ulomak tegule s pečatom mursijske privatne radionice

Mjesto nalaza: Osijek – Bolnica - Kirurgija, jug. Mjesto pohrane: Muzej Slavonije Osijek, inv. br. 19996. Ulomak: dim. 28 × 22,5 × 2,7 (6) cm; boja po Munsellu: 2,5YR 6/8 light red. Pečat: reljefna slova u pravokutnom udubljenju (dim. 8,8 × 3,6 cm); sačuvani dio natpisa pečata pokazuje sličnosti s primjerkom br. 14; nedostaje desni dio pečata (uključujući dio ligature MA); čita se s lijeva na desno:

AM.M = *Am(---).M[a(---)]*

Doba Carstva

PEČATI VOJNIH RADIONICA

LEGIO II ADIUTRIX

Ulomcima (kat. br. 1, 2, 3) ovo nije prvi pisani spomen: nalazimo ih u radu Mirka Bulata iz 1984. g. gdje navodi da su tri tegule s pečatom legije *II Adiutricis* (unesena u inventarnu knjigu pod brojevima 13771, 13772, 13773) pronađene prilikom obilaska terena 1977. g., na hrpi zemlje izbačene uz iskop jedne vikendice na sjeveroistočnom dijelu batinskog Gradca; za dvije od njih (kat. br. 1, 2) daje i fotografije.¹³ Kako je riječ zapravo o izvještaju preliminarnog karaktera, te Bulat ove pečate nije detaljnije opisao, odlučili smo i njih uvrstiti u naš katalog. Smatramo kako ni drugdje u literaturi posvjedočena veća koncentracija tegula s pečatima ove legije na Gradcu nije dosad dobila zasluženo mjesto.

Drugu Pomoćnu legiju (*Legio II Adiutrix*) formirao je Vespazijan od ljudstva ravenske flote, za nagradu što se u građanskom ratu 68/69. g. opredijelilo za njegovu stranu, te joj je dao i počasni naslov *Pia Fidelis*. Godine 85/86. legija se priključuje dunavskim trupama i sudjeluje u neuspjeloj Domicijanovoj vojni protiv Dačana. Sredinom 90-ih boravi u Meziji, a krajem 1. st. legija je u području Srijema, no ne znamo gdje se točno nalazio njezin tadašnji stacionar.¹⁴ U vrijeme Trajanove podjele provincije Panonije, oko 107. g., legija dolazi u *Aquincum* koji postaje njezin stalni logor sve do kraja 4. st. i koji je napuštala tek povremeno, zbog ratnih ili kakvih drugih (npr. graditeljskih) aktivnosti.

U Akvinkumu se najvjerojatnije nalazila matična opekarska radionica legije Druge Pomoćne, o čijoj izuzetnoj produktivnosti svjedoče nalazi opeka i tegula s njezinim pečatima na velikom dijelu rimske Panonije, kako u Mađarskoj, tako i u Slavoniji, Baranji i Srijemu.¹⁵ S obzirom na dugi period aktivnosti radionice i veliku

tipološku raznolikost pečata, nije uvijek jednostavno njezine proizvode preciznije datirati.

Analogiju za primjerak (kat. br. 1) nalazimo u Lórinčovom tipu V i Szilágyijevom tipu 61, datiranom u kraj 3. i 4. st., a rasprostranjenom diljem panonskog limesa i njegove pozadine.¹⁶

Pečati (kat. br. 2 i 3) drugačijeg su tipa. Iako se na primjerku (kat. br. 3), zbog oštećenosti tegule, ne vidi koja je legija u pitanju, ovakav početak natpisa, oblikom slova i letvice, u potpunosti odgovara primjerku (kat. br. 2) i po boji i kvaliteti pečenja: možemo zaključiti da su oba pečata izrađena otiskivanjem iste matrice. Djelomične oštećenosti slova *L* i *E* kod tegule (kat. br. 3), a koje ne vidimo na primjerku (kat. br. 2), mogle su nastati zbog istrošenosti matrice koja je vjerojatno bila načinjena od drva.¹⁷ Analogan primjercima (kat. br. 2 i 3) je Szilágyijev tip 59, otkriven također na velikom broju lokaliteta u Panoniji.¹⁸

Općenito govoreći, nalaz opekarskih pečata određene vojne jedinice na nekom nalazištu ne mora nužno sugerirati da je jedinica u tom mjestu trajnije boravila. Naime, u okviru vojnih formacija (legija, kohorti), naročito onih kod kojih postoji velika koncentracija poznatih pečata, funkcionirali su odredi specijalizirani za opekarsku i graditeljsku djelatnost. Ti su odredi, a ponekad i čitave legije i kohorte, nerijetko bivali premješteni izvan svog glavnog stacionara, sa zadatkom izvođenja graditeljskih radova.¹⁹ Ovakve su akcije poduzimane mahom u mirnodopskim razdobljima, a puno rjeđe u nemirnim, ratnim okolnostima.²⁰

13 M. Bulat, *Neki noviji antički nalazi iz Slavonije i Baranje*, u: *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 9, Zagreb, 1984, 117, bilj. 6, sl.1/2.

14 Ponudene pretpostavke lociraju ga u *Sirmium, Acumincum, Singidunum* ili, pak, u Dobrinca (S. Dušanić, *Rimska vojska u istočnom Sremu*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Knjiga X-1, Beograd, 1968, 89; Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 61; Dušanić, *Rimske opeke*, 1988, 86; Milošević, *Roman Brick Stamps*, 1971, 97; J. Klemenc, *Limes u Donjoj Panoniji*, u: *Limes u Jugoslaviji I*, grupa autora, ur. M. Grbić, Beograd, 1961, 16. (dalje: Klemenc, *Limes*, 1961); i dr.

15 Szilágyi, *ITP*, 1933, 25-34, T. V-VIII; Lórinč, *DA* 5, 1976, 11-15, T. I-VIII; Lórinč, *DA* 7, 1978, 11-17, T. I:2-6; Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 48, 56, 59, 61, 66; Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 11, T. II:3; Milošević, *Roman Brick Stamps*, 1971, 109-110, T.I:3-5; Dušanić, *Rimske opeke*, 1988, 85-86, 91.

16 Lórinč, *DA* 5, 1976, 11, T.V (14/2); Szilágyi, *ITP*, 1933, 30, T.VI:61.

17 Do takvog je objašnjenja, proučavajući ptujske pečate neznatnih razlika, došao Milan Lovenjak: zaključuje da su takvi primjerci nastali otiskivanjem ne metalnom, već drvenom matricom koja je više podložna oštećivanju i trošnosti (Lovenjak, *Žigi*, 2004, 104). Smatramo da se i naši pečati razlikuju upravo iz tog razloga, budući da na tim mjestima nema tragova recentnih oštećenja.

18 Szilágyi, *ITP*, 1933, 29, T.VI:59.

19 M. Jeremić, *Brick kilns in Sirmium*, Starinar L, Beograd, 2000, 136. (dalje: Jeremić, *Brick kilns*, 2000); Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 65; Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 22, Pinterović, *Mursa*, 1978, 104. Tako, na primjer, iz natpisa na kamenom bloku iz Srijemske Mitrovice, znamo da je *legio XII Gemina* krajem 1. st. izdvojena iz Vindobone u Sirmij, gdje je sudjelovala u gradnji gradskog bedema (Jeremić, *Brick kilns*, 2000, 136.). Jednako tako, tekst kamenog natpisa iz Murse govori nam da je Hadrijan 133. g. dao legiji *II Adiutricis* obaviti neki posao, vjerojatno graditeljskog tipa. S ovim se natpisom u literaturi povezuje mursijsko dobivanje statusa kolonije (Pinterović, *Mursa*, 1978, 53-54; Bulat, *Mursa*, 1989, 13.).

20 Z. Gregl, *Rimljani u Zagrebu*, Zagreb, 1991, 49.

U tom kontekstu valja spomenuti kako se na arheološkim nalazištima Panonije, naročito u području limesa i njegove pozadine, obično izdvajaju tri graditeljske faze:²¹

1. najranija faza, od početaka urbanizacije Panonije, naročito za vrijeme Vespazijana, Trajana i Hadrijana, do markomanskih ratova u drugoj polovici 2. st.
2. faza obnove porušenog u markomanskim ratovima, obnavljanje limesa i popravci cesta, te vrijeme novih gradnji u razdoblju dinastije Severa (kraj 2., poč. 3. st.)
3. kasna faza, krajem 3. i početkom 4. st., odnosno vrijeme nakon Dioklecijanovih reformi, uključujući razdoblje Konstantinove dinastije i Valentinijana I, kada se na limesu gradi lanac burgova, a u gradovima podižu građevine velikih dimenzija i masivnih temelja.

Zanimljiva je ovdje navedena posljednja, treća faza budući da odgovara vremenu u koje je datiran pečat (kat. br. 1). U tom su razdoblju opekarske radionice radile "punom parom". Neke od njih su ipak prednjačile, a među takve, kako nam kazuju statistički podaci, pripada vojna radionica legije *II Adiutricis*. Činjenica da je legija u Akvinkumu "stanovala" sve do kraja povijesti Carstva, pa tako i u vremenu u koje smo datirali tegulu (kat. br. 1), uvelike nam olakšava zaključak kako Batinu ne treba smatrati njezinim privremenim ratnim stacionarom, na što bi, na prvi pogled, mogao upućivati ukupan broj dosad nađenih pečata legije. Pojačana opekarska i graditeljska djelatnost logično podrazumijeva mirno razdoblje, a da je u tim intervalima Druga Pomoćna legija često imala udjela u graditeljskim zahvatima, bilo otpremom građevinskog materijala iz akvinkumskog opekarskog pogona, bilo faktičnom prisutnošću svog ljudstva na gradilištima, potvrđuju brojni nalazi njezinih radioničkih pečata na raznim lokacijama uz limes.²²

Stoga pečat (kat. br. 1) razmatramo u kontekstu spomenute treće graditeljske faze i datiramo, upravo zbog svega navedenog, nešto uže od Lórinčovog prijedloga, na kraj 3. ili u prvu pol. u 4. st. Tegule (kat. br. 2 i 3), po tipu pečata razlikuju se od tegule (kat. br. 1). No, već se više puta pokazalo kako tipološka raznovrsnost među

pečatima ne podrazumijeva nužno njihovu veću kronološku razliku, te da su se u radionicama istovremeno upotrebljavali različiti tipovi matrica.²³ Iz tog razloga ove dvije tegule vremenski pridružujemo primjerku (kat. br. 1). Vjerojatno i ostale, neobjavljene opeke i tegule legije *II Adiutricis* iz Batine, možemo dovesti u vezu s obnovom ili dogradnjom, proširenjem batinskog kastela u pretpostavljenom periodu.

Iako je Batina Skela, točnije uzvisina Gradac, jedini istraživani *castellum* u hrvatskom dijelu dunavskog limesa, i dalje se cjelokupno naše znanje o utvrdi *Ad Militare* svodi tek na nekoliko rečenica. Od povijesnih izvora, spominje ga jedino *Notitia dignitatum occ.* (33, 45), gdje se navodi da ovdje tijekom 4. st. borave *equites Flavianenses*. O ostalim vojnim trupama, stacioniranim u kastelu u prethodnim stoljećima, zaključuje se posredno, preko nađenih vojnih pečata na opekama i tegulama. Kako smo spomenuli, to nije uvijek najzahvalnija metoda, pa stoga nije čudno da su sljedeća mišljenja kontradiktorna. Tako se smatra da je kastel sagrađen krajem 1. st., da je sredinom 2. st., ili pak u doba Antonina (ili čak puno duže, od 2. do 4. st.), u njemu boravila *cohors II Asturum*, a u drugoj pol. 2. st. *cohors II Augusta Thracum*; na Gradcu su nađeni i pečati kohorte *VII Breucorum*, legije *VI Herculiae*, i legije *II Adiutricis*.²⁴ Bulat, nadalje, smatra kako bi trebalo, u arhitektonskom smislu, odvojiti raniji auxilijarni kastel, podignut krajem 1. st., od kasnoantičkog s posadom spomenute Flavijejske konjice.²⁵ Kastel *Ad Militare* ubiciran je na temelju miljokaza nađenog 1870. g., iz kojeg saznajemo da je od Akvinkuma udaljen *176 milia passum* (*CIL* III 10647). Lokalitet Gradac predstavlja sjeveroistočni kraj Baranjske grede koja na tom mjestu strmo završava nad Dunavom. Nažalost je gradnja ogromnog brončanog Spomenika pobjede iz 1947. g. najvjerojatnije uništila veći dio ostataka rimske arhitekture. Arheološke kampanje, poduzete 1970-1972. g., bile su orijentirane

21 Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 67; Bulat, *Mursa*, 1989, 21; Filipović, *Rimljani*, 1993, 56; S. Filipović – M. Sanader, *Roman towns along the Ripa Pannonica: Mursa*, u: *The Roman Army in Pannonia: An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, grupa autora, ur. Z. Visy, Pécs, 2003, 161; Pinterović, pak, u gradnji limesa navodi četiri faze, odnosno našu prvu fazu dijeli na dvije: za Domicijana i za Hadrijana (D. Pinterović, *Problemi u istraživanju Limesa na sektoru Batina Skela – Ilok*, Osječki zbornik XII, Osijek, 1969, 64.)

22 Vidi bilj. 15.

23 Ovakav nam je odgovor, između ostalog, ponudio sjajan zatvoren nalaz opekarske peći i odbačenih, neuspjelih proizvoda na lokalitetu Progarski vinogradi (Progar, Srijem). Iako svi pronađeni primjerci opeka potječu iz iste peći i proizvedeni su u istom trenutku, pečati pokazuju veliku raznolikost u pogledu oblika pečata i teksta, tj. načina skraćivanja riječi. Peć je pripadala vojnoj radionici Panonske flote (*Classis Flavia Pannonica*) na jednom od njezinih pristaništa, iz 4. st. (D. Dimitrijević, Istraživanje rimskog limesa u istočnom Sremu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacija, Osječki zbornik XII, Osijek, 1969, 108-112; Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 44.)

24 Klemenc, *Limes*, 1961, 17; Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 62, 66; Dušanić, *Rimske opeke*, 1988, 87; Pinterović, *Mursa*, 1978, 112; M. Sanader, *The Ripa Pannonica in Croatia: Ad Militare castellum*, u: *The Roman Army in Pannonia: An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, grupa autora, ur. Z. Visy, Pécs, 2003, 137.

25 M. Bulat, *Topografska istraživanja Limesa u Slavoniji i Baranji*, Osječki zbornik XII, Osijek, 1969, 40.

uglavnom na prapovijesne slojeve Gradca, a tek su manjim dijelom istraženi antički segmenti. Tom je prilikom otkriven vjerojatni ugao obrambenog zidnog plašta kastela: pronađeni su temelji dvaju zidova, široki čak 2 metra, koji zatvaraju pravi kut.²⁶ Detaljniji rezultati istraživanja nikad nisu objavljeni, osim usamljenog podatka koji je u svojoj monografiji navela Danica Pinterović, kako je 1972. g. otkriveno 12 primjeraka pečata legije *II Adiutricis*.²⁷ Gdje se nalaze ovi primjerci, nije poznato, jer Pinterović taj podatak ne navodi, a nisu pronađeni ni prilikom nedavne revizije u depou Muzeja Slavonije. Još je od ranije iz Batine Skele poznat jedan primjerak pečata legije, pohranjen u Nacionalnom muzeju u Budimpešti (Szilágyi ga uvrštava u tip 59).²⁸ Ako ovim komadima pribrojimo naša tri koja, kako smo rekli, 1984. g. u svom radu spominje i Bulat,²⁹ poznavamo već 16 primjeraka pečata ove legije s Gradca, što podrazumijeva razmjerno veću količinu, kada uzmemo u obzir da su njegovi antički slojevi tek manjim dijelom istraženi.

Kako su ovi predmeti dospjeli u Batinu? Moguće su dvije solucije, obje podjednako vjerojatne: ili je neki legijski odred došao iz Akvinkuma u *Ad Militare*, gdje je osposobio svoju opekarsku radionicu i vlastitim materijalom sudjelovao u dotičnom graditeljskom zahvatu; ili su tegule u Akvinkumu proizvedene, a u batinski kastel dopremljene Dunavom,³⁰ bez prisutnosti

vojnika ove legije prilikom izvođenja radova.³¹ U svakom slučaju, nema potrebe za zaključkom kako je legio *II Adiutrix*, ili njezin dio, na Gradcu u nekom trenutku stacioniran zbog ratnih razloga. Veća količina njezinih pečata podrazumijeva pojačanu gradnju na Gradcu i, samim time, mirnodopsko razdoblje, jer poznato je da Rimljani ne grade stalne logore u jeku ratovanja, već u tim okolnostima prakticiraju pokretne logore (*castra aestiva*).³² Ovdje, dakle, predlažemo mogućnost da je legija, na jedan od dva ponuđena modusa, sudjelovala u obnovi dotrajalog ili, pak, u dogradnji, adaptaciji batinskog kastela krajem 3. ili u prvoj pol. 4. st., možda upravo povodom "useljavanja" Flavijevske konjice koja ne posjeduje vlastitu opekarsku radionicu.

Iako nije predmet našeg glavnog razmatranja, spomenut ćemo legiju Šestu Herkuliju (*legio VI Herculia*), koja se također izdvaja iznimnom produktivnošću svog opekarskog pogona. Njezine bi pečate trebalo dovesti u kontekst u koji smo "uklopili" tegle Druge Pomoćne legije (*Legio II Adiutrix*)

Legija *VI Herculia* osnovana je za vrijeme Dioklecijana, krajem 3. st., kao i legija *V Iovia*, u sklopu vojno-administrativnih reformi. Stacionirana je u Drugoj Panoniji (*Pannonia Secunda*), njezin je središnji logor možda bio u Teutoburgiju (Dalj), a pomoćne su joj trupe stražu držale i u nekoliko drugih utvrđenja na limesu. Među vojnim pečatima, primjerci na opekama i tegulama ove legije zauzimaju visoko prvo mjesto zastupljenosti na nalazištima Druge Panonije.³³ Zanimljivo je da se njezini pečati gotovo ne pojavljuju na mađarskim i gornjomezijskim lokalitetima. Očigledno se legija Šesta, ubrzo po osnutku, ozbiljno "primila posla", sudjelujući u spomenutoj trećoj graditeljskoj fazi. Na taj je način dovodimo u vezu s datacijom naših triju, i ostalih batinskih pečata legije Druge Pomoćne: budući da se građevinski materijal s "potpisom" legije *II Adiutricis* južno od Drave javlja, ipak, u bitno manjem broju,³⁴ nameće se zaključak da je upravo legija *VI Herculia* preuzela najveći "teret" opskrbe gradilišta na limesu i u njegovoj pozadini u Drugoj Panoniji, a da je legija *II Adiutrix* takvu ulogu odigrala u podunavskom prostoru sjeverno od Drave.

26 Riječ je o zajedničkom jugoslavensko-američkom istraživanju, pod vodstvom Ksenije Vinski-Gasparini i Stephena Foltinyja (M. Bulat, *Gradac, Batina Skela – naselje od srednjobrončanog do željeznog doba i rimski logor*, Arheološki pregled 12, Beograd, 1970, 42-43.). Sljedeća sporadična zaštitna istraživanja na Gradcu, poduzimana prilikom gradnji vikendica, nisu dala nove rimske arhitektonske elemente, već je antički fragmentirani materijal uglavnom bio ispremišan s prapovijesnim (K. Minichreiter, *Batina Skela, općina Beli Manastir – prahistorijski i antički lokalitet*, Arheološki pregled 18, Beograd, 1976, 37-40; Z. Bojčić, *Gradac-Batina, prehistorijsko nalazište*, Arheološki pregled 19, Beograd, 1977, 41-43; J. Šimić, *Zaštitno sondiranje na prapovijesnom nalazištu Batina-Gradac*, Obavijesti, br. 3, god. XXXIV, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 2002, 56-59.)

27 Pinterović, *Mursa*, 1978, 111, bilj. 95.

28 Szilágyi, *ITP*, 1933, 29; D. Pinterović, *Limesstudien in der Baranja und in Slawonien*, Archaeologia Jugoslavica IX, Beograd, 1968, 71.

29 Vidi bilj. 13.

30 Zbog glomaznog karaktera opekarskih proizvoda, kopneni transport građevinske robe vrlo je rijetko prakticiran - isplativije je bilo koristiti se vodenim komunikacijama (Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 67; Dušanić, *Rimske opeke*, 1988, 96; Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 22; Pinterović, *Mursa*, 1978, 104; R. Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula, 2002, 166. (dalje: Matijašić, *Uvod*, 2002)).

31 Šaranović Svetek smatra da su kasnije opeke i tegule s pečatima ove legije (u tu, kasniju grupu bi pripadala i naše tri tegule) u naše krajeve stizale najvjerojatnije iz Akvinkuma (Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 61.)

32 M. Sanader, *Rimske legije i njihovi logori u hrvatskom dijelu panonskog limesa*, Opuscula archaeologica 27, Zagreb, 2003, 466.

33 Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 49-50, 57, 59, 62, 65-66; S. Dušanić, *Rimska vojska u istočnom Sremu*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knjiga X-1, Beograd, 1968, 91; Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 13, 21; Szilágyi, *ITP*, 1933, 41-52; Milošević, *Roman Brick Stamps*, 1971, 101; Dušanić, *Rimske opeke*, 1988, 85.

34 U Osijeku je, na primjer, nađen tek jedan primjerak, ali je u međuvremenu zagubljen, a drugi, koji se čuva u Muzeju Slavonije, potječe s nepoznatog nalazišta; oba je u svoj rad uvrstio Bulat (Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 11, 19, 20-21; D. Pinterović, *Limesstudien in der Baranja und in Slawonien*, Archaeologia Jugoslavica IX, Beograd, 1968, 71.)

COHORS VII BREUCORUM

Kohorta Sedma breučka regrutirana je iz redova Breuka, autohtonog srijemskog plemena. Početkom 2. st., jedno je vrijeme boravila izvan Panonije i sudjelovala u Trajanovoj vojni protiv Parta, a otprilike sredinom 2. st. kohorta ulazi u sastav vojske provincije Donje Panonije. Od tada, pa do sredine 3. st., kada provinciju napušta, kohortino sjedište je *Lugio* (Dunaszekcső kod Mohača). Tijekom prve pol. 3. st., u kohortinom se imenu nižu počasni naslovi *Antoniniana* (za Karakale, 212-222), *Severiana* (za Aleksandra Severa, 222-235), *Gordiana* (za Gordijana, 238-244), *Philippiana* (za Filipa Arapina, 244-249). Opekarski pogon kohorte, smješten najvjerojatnije u Lugionu, jedan je od najaktivnijih među istovremenima u Panoniji, a naročito je produktivan u prvoj pol. 3. st., kada svoje proizvode izvozi u niz dunavskih kastela. O tome svjedoči velik broj pečata kohorte nađenih u Slavoniji, Srijemu, Bačkoj i Baranji, te na više lokacija u Mađarskoj.³⁵ Za dataciju je vrijedan podatak da se na južnijem području distribucije lugionskih proizvoda ovi pečati javljaju isključivo u dvije varijante: grupa bez ikakvog počasnog naslova u imenu kohorte i grupa s naslovom *Antoniniana* kada je produktivnost radionice očigledno bila najveća.³⁶

Budući da se graditeljska aktivnost vojnih jedinica izvodila u razdobljima obnove i novih gradnji, pa tako i te graditeljske faze u našem dijelu Panonije, nameće nam se zaključak da pojačanu aktivnost kohortinih opekarnica u razdoblju dodatne kratice *Antoniniana* valja dovesti u vezu s drugom po redu fazom i vremenom ponovnog procvata Panonije za dinastije Severa. Kad uzmemo u obzir veliki broj nalazišta s pečatima ove vojne jedinice, naročito iz prve pol. 3. st., zaključujemo da je prisutnost njezinog ljudstva prilikom izvođenja graditeljskih zahvata manje vjerojatna na svim tim lokacijama u relativno kratkom razdoblju. Prije će riječ biti o izvozu građevinskog materijala iz Lugiona. Ova je pretpostavka to logičnija ako uzmemo u obzir neveliku udaljenost Lugiona, koji se nalazi tek nešto sjevernije od današnje hrvatsko-mađarske granice, u mađarskom dijelu Baranje, kao i dobru povezanost dunavskom prometnicom. Naravno, ostavljamo otvorenom i drugu mogućnost, da je ljudstvo kohorte, na barem nekim lokacijama nalaza pečata, sudjelovalo i u samom graditeljskom zahvatu.

Pečate (kat. br. 4, 5, i 6) datirali smo nešto ranije od slijedeća dva (kat. br. 7 i 8), budući da u razdoblju ovog tipa pečata kohorta još ne nosi dodatak počasnog naslova. Primjerak (kat. br. 4) tu karakteristiku jasno pokazuje. Pečati na fragmentiranim tegulama (kat. br. 5 i 6) pripadali bi navedenom tipu, jer oblikom i dimenzijama slova i udubljene letvice odgovaraju prethodno spomenutom (kat. br. 4), ali isto tako i pečatima triju Bulatovih tegula (br. 35, 36, 38),³⁷ a možda i četvrte (br. 37)³⁸: karakteristična su deblja, "stupasta" slova ukrašenih, raširenih krajeva, zatim trokutasti znakovi interpunkcije, te profilirana udubljena letvica. Datirat ćemo ih, dakle, u drugu pol. 2. ili poč. 3. st., odnosno u vrijeme između dolaska kohorte u Panoniju i početka vladavine Karakale.

Slijedeća dva primjerka (kat. br. 7 i 8) potječu, pak, iz perioda počasnog naslova kohorte *Antoniniana*. Za pečat (kat. br. 7) u to smo sigurni, iako zbog oštećenosti nedostaje zadnje slovo *N*. Analogan mu primjer nalazimo na Bulatovom br. 40, nađenom u osječkom Donjem gradu, koji je prethodno objavio i Szilágyi.³⁹ Sličnost je prvenstveno uočljiva u načinu spajanja slova (ligaturi) *RA*, kao i u obliku slova *B*.

Od pečata (kat. br. 8) sačuvan je dio s tekстом *COH VII*. Sličnosti mu nalazimo s Bulatovim br. 42, nađenom u Osijeku, i Szilágyijevim tipom 38, s nalazišta Ószöny.⁴⁰ Slova su ovog tipa pečata bitno užih hasti, a njihovi krajevi naglašeno izvučeni. Szilágyijev primjerak nudi djelomično sačuvane ostatke kratice *ANT*. Bulat svoj primjerak razrješava *COHVIIIBRAN*, pa ćemo i pečat (kat. br. 8) također pročitati *COHVIIIBRAN(T?)* i datirati u vrijeme Karakale.

Markomanski ratovi bili su ozbiljan udarac stabilnosti državnih granica Carstva. Markomanski savez (Sarmati) kroz dunavske provincije prodire prema Italiji, te Panonija u tom razdoblju (167-180) doživljava pustošenja. Nemamo povijesnih izvještaja je li i Mursa u tom naletu stradala, no nekoliko nalaza, većinom epigrafskog karaktera, neizravno nam svjedoči kako najvjerojatnije jest. Nama je cilj, uz pomoć upravo pečata kohorte *VII Breucorum*, toj pretpostavci priložiti dodatnu argumentaciju.

U Osijeku, na Trgu bana Josipa Jelačića, 1971. g., otkrivena su tri žrtvenika.⁴¹ Sve tri are nose votivne

37 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 14, 16, T.III:7, 8, 10.

38 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 16, T.III:9.

39 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 16, T.IV:1; Szilágyi, *ITP*, 1933, 89, T.XXIV:35.

40 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 16, T.IV:3; Szilágyi, *ITP*, 1933, 90, T.XXIV:38.

41 M. Bulat – D. Pinterović, *Novi rimski natpisi iz Osijeka i okolice// Osječki zbornik XIII*, Osijek, 1971, 101-120; Pinterović, *Mursa*, 1978, 59-60.

35 Szilágyi, *ITP*, 1933, 88-91, T. XXIII-XXIV; Lórinč, *DA* 5, 1976, 17-20; Lórinč, *DA* 7, 1978, 29-31; Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 52, 57, 59, 62, 66; Dušanić, *Rimske opeke*, 1988, 87; Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 14, 16-17, T.III-IV.

36 Na pečatima s mađarskih lokaliteta zastupljeni su i ostali počasni naslovi kohorte: *COHVIIIBRSEVER*, *COHVIIIBRGORD*, *COHVIIIBRPHILIPP* i druge varijacije (Szilágyi, *ITP*, 1933, 90-91, T.XXIV:39-45.).

zapise beneficijarija. Prva ara, koju posvećuje *Titus Flavius Iustus*, sadržava dataciju u 164. g. (formulom *consulibus*). Drugu je posvetio *Censorinius Maximus*. Treća nam je najzanimljivija: navodi se da je dedikant, Iulius Salutaris, are na ovo mjesto nanovo postavio (*aras in hunc locum recollaverit*). Budući da su sve are posvećene Jupiteru te su, zajedno s kapitelom na kojem su vidljivi tragovi skulpture (tj. stopala nekog božanstva, Jupitera?), nađene na okupu, Pinterović na ovom mjestu predlaže lokaciju Jupiterovog hrama. Zatvorena cjelina sugerira da je Julije Salutaris funkciju konzularnog beneficijarija u Mursi naslijedio nedugo poslije Tita Flavija Justa, negdje 170-ih, odnosno ubrzo nakon prvih ratnih pustošenja, s obzirom na to da je žrtvenike (ne spominje se koliko njih) dao nanovo postaviti. Drugim riječima, ovaj je nalaz Danici Pinterović dovoljan dokaz barbarskog pustošenja Murse, ali i pokazatelj da je djelomična obnova počela još u tijeku rata, odnosno nakon njegove prve faze (167-171).⁴²

Vladavina dinastije Severa, kako smo već spomenuli, vrijeme je procvata Panonije. Ovdašnje stanovništvo, tako i *Mursenses*, podiže počasne natpise carevima dinastije pa nam to, opet neizravno, govori o novim gradnjama.

Iz takvog jednog kamenog natpisa saznajemo i da je Mursa imala sinagogu.⁴³ Naime, kaže se da je za dobrobit imperatora L. Septimija Severa i M. Aurelija Antonina (Karakale), te cezara Gete i carice Julije Domne, neki *Secundus* iz temelja nanovo podigao prosehu (hebrejsku sinagogu).

Slijedeći natpis, nađen u Bilju, govori da je u čast iste trojice Severa (carica ovaj put nije spomenuta) namjesnik Donje Panonije *Castinus* dao sagraditi neki objekt posredstvom Prve alpske kohorte.⁴⁴

Za razdoblje Karakaline vladavine veže se natpis pronaden 1937. g. u Dravi, u blizini ostataka rimskog mosta.⁴⁵ Od četiri reda teksta, gornja dva su naknadno otučena, a u donjim redovima možemo pročitati samo *CONSVMP* i *REST*. Pinterović zaključuje da su eradirani redovi nosili ime cara koji je posthumno bio osuđen na *damnatio memoriae*, dakle, Karakale ili Elagabala. Vjerojatnije je, ipak, da je riječ o prvom, budući da je upravo Karakala poznat kao veliki graditelj. Uzevši u obzir i mjesto nalaza, Pinterović nudi pretpostavku da je natpis postavljen povodom obnove mursijskog mosta u vrijeme Karakale.

Ovi natpisi s područja Murse i njezine neposredne okolice iz razdoblja nakon markomanskih ratova, daju

temelje pretpostavci da je grad u drugoj pol. 2. st. trpio razaranja, odnosno da je markomanski plemenski savez, na putu za Akvileju, prošao "podravskom magistralom".⁴⁶ Ostava novca, datirana na početak rata, a nađena između Koritne i Širokog polja (južno od Osijeka), kao i mjestimično uočen sloj gara i pepela u arheološkim sondama Donjeg grada, tu sliku dodatno upotpunjuju.⁴⁷ Ako prihvatimo ponudenu interpretaciju, slijedi da su već u jeku ratovanja nanovo podignuti žrtvenici u Jupiterovom hramu, a jači zamah obnove počinje po završetku ratnih akcija. To bi potvrđivali i navedeni, kao i drugi natpisi iz vremena dinastije Severa, koji spominju obnove i nove gradnje u Mursi. U okolici Osijeka pronađeni su i miljokazi iz doba Aleksandra Severa i Maksimina Tračanina, pokazatelji daljnjih radova i na popravcima cesta.⁴⁸ Očigledno je u ovom dijelu Panonije krajem 2. i poč. 3. st. potreba i potražnja za građevinskim materijalom velika. U tom zamašnom projektu sudjeluju i vojne jedinice i njihovi opekarski pogoni, što zorno ilustrira primjer Prve alpske kohorte iz spomenutog Kastinovog natpisa.

Sedma breučka kohorta, u razdoblju svog boravljenja u Lugionu, proizvodi velike količine opeka i tegula, te ih otprema u niz "ranjenih", ili čak jače porušenih kastela i gradova. Upravo je broj dosad nađenih primjeraka (Bulatovih 11 i naša 3) možda neizravno, "nijemo" svjedočanstvo intenziteta razaranja u Mursi, koje mursijska carska i eventualne privatne opekarske radionice očito nisu (ako su rat uopće i preživjele) u tom trenutku sposobne samostalno sanirati. Grad se, u novonastaloj teškoj situaciji, morao osloniti na provjerenu graditeljsku djelatnost vojnih jedinica. Vrijeme produkcije građevinskog materijala s pečatima kohorte Sedme u Lugionu, druga pol. 2. i prva pol. 3. st., odgovaralo bi ovom razdoblju i kontekstu.

Kohortu *VII Breucorum* iskoristit ćemo kako bismo još jednom potkrijepili navode o kronološkim razmatranjima vezanim uz tipologiju pečata. Kohorta, dakle, dobiva naslov Antoniniana za Karakale i zadržava ga neko vrijeme, ali svakako najkasnije do Aleksandra Severa. Riječ je o nekih 10-ak, 20-ak godina u koje moramo smjestiti sve pečate s tekстом *COHVIIBRAN(T)*. Budući da je utvrđen zaista velik broj tipova pečata ovakvog teksta,⁴⁹ koji pripadaju relativno kratkom vremenskom intervalu, kohorta Sedma još je jedan, upravo savršen argument pretpostavci kako razlika u tipovima pečata koji nose iste ili vrlo slične informacije ne mora nužno podrazumijevati njihovu veću kronološku razdvojenost.

42 Pinterović, *Mursa*, 1978, 59-60.

43 Pinterović, *Mursa*, 1978, 64.

44 Pinterović, *Mursa*, 1978, 66.

45 Pinterović, *Mursa*, 1978, 68.

46 Pinterović, *Mursa*, 1978, 60.

47 Pinterović, *Mursa*, 1978, 58, 60.

48 Pinterović, *Mursa*, 1978, 70.

49 Vidi bilj. 35.

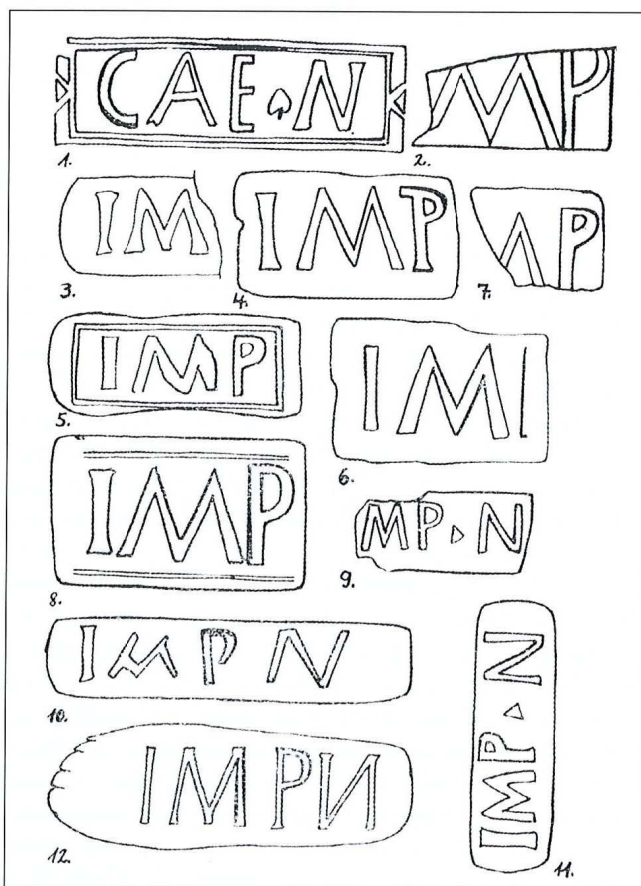
PEČATI MURSIJSKE CARSKE RADIONICE

Pečati mursijskog carskog opekarskog pogona zauzimaju sam vrh na popisu zastupljenosti pečata u Osijeku. Javljaju se u nekoliko tekstualnih varijanti: *CAE.N*, *IMP*, *IMP N*, *IMP.N*, *IMP.HAD*. Da se radionica u carskom vlasništvu zaista nalazila na području Murse, odnosno na nekom od ovdašnjih carskih imanja, jasno proizlazi iz činjenice da su navedeni tipovi nađeni još samo u susjednom Kolodvaru (1 primjerak *IMP.N*)⁵⁰ i u Vinkovcima (1 primjerak *IMP*).⁵¹

Bulat daje podatke za šest primjeraka tipa *CAE.N*,⁵² no samo uz jednog prilaže i crtež (T. I: 1).⁵³ Pečati tog tipa (kat. br. 9, 10 i 11) fragmentirano su sačuvani. Budući da Bulat svojih šest primjeraka razrješava *CAE.N* - dakle, za svaki navodi da sadržava kraticu *N(ostri)*, kao i plastični znak razdvajanja (na ilustriranom primjerku znak je oblika bršljanovog lista, *hedera distinguens*) - prihvatili smo ovakvo rješenje i za pečate (kat. br. 9, 10, 11) nepotpuno sačuvane, vjerujući da je uzrok samo jednom crtežu nepostojanje drugačijeg tipa (u suprotnom bi Bulat vjerojatno priložio veći broj crteža, kao što je učinio s *IMP*, *IMP.N* i *IMP N* tipovima, sl. 1). Možda su pečati (kat. br. 9, 10 i 11) izrađeni utiskivanjem iste matrice kao Bulatov primjerak na slici, na što nas upućuje i oblik letvice (*tabula ansata*). Neznatne vidljive razlike među našim crtežima prije bismo pripisali nemogućnosti izrade preciznijeg crteža čemu je više uzrok slaba očuvanost, tj. istrošenost pečata zbog niske reljefnosti matrice i, s tim u vezi, plitkog utiskivanja (uočenog kod svih primjeraka), nego postojanje drugačijeg tipa pečata ove tekstualne varijante.

Pečati (kat. br. 12 i 13) nose tekst *IMP N* i *IMP.N*, stoga pripadaju dvama različitim tipovima. Od toga, za pečat (kat. br. 12) paralelu nalazimo u identičnom Bulatovom primjerku (sl. 1:10),⁵⁴ a za pečat (kat. br. 13) ni kod Bulata, ni kod Szilágyija ne nalazimo analogne primjerke. Zato ćemo ga, kao novi tip, pridružiti ionako već brojnim poznatim tipovima pečata mursijske carske opekarnice.

Kako datirati proizvode ove radionice, zaista predstavlja problem. S jedne strane, riječ je uglavnom o slučajnim nalazima, a manji broj primjeraka potječe iz zaštitnih arheoloških istraživanja na području Osijeka. Međutim, ni prilikom tih istraživanja očigledno se nije mogla ustanoviti stratigrafska i vremenska pripadnost ovih opeka i tegula, što je rezultiralo nesigurnostima u dosadašnjim interpretacijama, te situacijom da se pretpostavke o radu ove radionice temelje na tipologiji pečata, uključujući i neke primjerke davno nestale iz muzejskih zbirki. Budući da ta metoda, kako je pokazalo proučavanje pečata u prethodnih pola stoljeća, ne mora uvijek rezultirati pouzdanim i argumentiranim zaključcima, cilj nam je upozoriti na nedostatke dosadašnjih razmatranja.

Sl. 1. Tabla pečata mursijske carske radionice (prema: Bulat, *Rimske opeke*, 1965, T. I)

50 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 20; Szilágyi, *ITP*, 1933, 103. Ovaj primjerak vjerojatno ne potječe izvorno iz Kolodvara: poznato je da je antički građevni materijal iz ruševina Murse sekundarno upotrijebljen u izgradnji obližnjih objekata u srednjem vijeku - u tom se kontekstu naročito spominju osječka Tvrdra i nedaleki Kolodvar. (Bulat, *Mursa*, 1989, 36-37; Filipović, *Rimljani*, 1993, 56.)

51 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 20; Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 55; J. Brunšmid, *Colonia Aurelia Cibalae*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva VI*, Zagreb, 1902, 134. (pretisak u: *Corolla memoriae Ioseph Brunšmid dicata*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 4, Vinkovci, 1979, 55-104.)

52 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 9, br. 1-4.

53 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, T.I:1. Ovu opeku vidimo i na fotografiji u: Pinterović, *Mursa*, 1978, T.XXI:2.

54 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 11, br. 13, T.I:10.

Matija Petar Katančić prvi je proučavao pečate mursijske carske opekarske radionice. Navodi tipove *IMP.HAD*, *IMP*, *IMP.N*, *CAES.N* i *IMP.AI*.⁵⁵ Naročito nam je zanimljiv pečat *IMP.HAD*, uočen tada, 1774. g., u temeljima neke rimske zgrade udaljene 50 metara od južnog zida Murse, prilikom raznošenja antičkog

55 M. P. Katančius, *Dissertatio de columna miliaria ad Eszekum reperta*, Eszeki (Osijek), 1782, 92-93. (ponovo objavljeno u Zagrebu 1794. g.). Pečate objavljene kod Katančića nalazimo i u: *CIL III*, 3774.1-5.

građevinskog materijala. Danica Pinterović i Mirko Bulat također spominju ovaj primjerak i napominju da se više ne nalazi u osječkoj zbirci.⁵⁶ Nadalje, zaključuje se da pečat s tekstem *IMP.AI* valja pročitati *IMP(eratoris).AN(tonini)* (nije poznat današnji smještaj ni te opeke). Navedeni primjerci poslužili su zaključku kako su u Mursi carske opekarske radionice radile u doba Hadrijana i Antonina Pija. Tu je Katančićevu tvrdnju prihvatio Josip Brunšmid,⁵⁷ a njihova mišljenja prenosi Pinterović koja ih uglavnom i potvrđuje.⁵⁸ Bulat, pak, u svom radu iz 1965. g., temi pristupa s većim oprezom i napominje kako je primjerak *IMPHAD* sada poznat samo iz literature, te da bi, ako je informacija točna, upućivao na prvu polovicu 2. st.⁵⁹ Time je, po našem mišljenju, rekao sve što se o tom pečatu može reći i ovakvom ćemo se stajalištu pridružiti. Međutim, na drugom mjestu, Bulat ipak pristaje na spomenuta razmišljanja ranijih autora, navodeći kako nalazi opeka s pečatima *CAE.N* i *IMP* ... *posvjedočuju da su Hadrijan i njegov nasljednik Antonin Pio bili vlasnici radionica u Mursi*.⁶⁰ Nadalje, prilikom interpretacije brojnih *CAE.N*, *IMP*, *IMP N* i *IMP.N* primjeraka iz Muzeja Slavonije, Bulat ih pokušava vremenski determinirati. Navodi da *CAE.N* opeke potječu iz ranijeg razdoblja, vjerojatno iz prve polovice 2. st., te da izvan Osijeka nisu poznate. Što se tiče opeka s pečatima *IMP*, *IMP N* i *IMP.N*, razlikuje dvije vrste: prvu, s velikim, reljefnim slovima *IMP* unutar profiliranog ili neprofiliranog pravokutnog udubljenja (s jednim izuzetkom, gdje udubljena kartuša ima oblik udubljenog stopala); za drugu vrstu, s manjim reljefnim slovima *IMP N* i *IMP.N*, u neprofiliranom pravokutniku (i ovdje je jedan primjerak, s retrogradnim *N*, otisnut in *planta pedis*), prenosi Szilágyijevo mišljenje kako je treba datirati, nešto kasnije od prve vrste, u vrijeme Karakale ili Elagabala, jer se, napominje, stil druge vrste pečata podudara sa stilom istovremenih pečata kohorte Sedme breučke. Obje vrste, navodi dalje Bulat, podrazumijevaju i podvrste. Predlaže, također, da su opeke i tegule s pečatima *IMP*, *IMP N* i *IMP.N* možda proizvod iste carske radionice koja je ranije svoje proizvode obilježavala *CAE.N* pečatima.⁶¹ Bulat je objavio i jednu opeku s grafitom u tri reda s tekstem *IDIBUS / SEPTEM(bribus) / AVG(usto) IMP(eratore)*, nađenu u Osijeku. Za nju, sudeći po sastavu i kvaliteti pečenja, navodi da je vjerojatno proizvod mursijske carske opekarnice kraja 2. ili poč. 3. st.⁶²

Danas se u pogledu ove teme nalazimo pred istim preprekama kao i prethodni istraživači. Naime, moramo uzeti u obzir činjenicu da je dobar dio ovih opeka i tegula u Muzej dospio kao slučajan nalaz, a jedino dobro utvrđen stratigrafski kontekst nalaza i komparacija s materijalom drugih nalazišta mogu, iako ne uvijek ni tada (npr., ako je opeka sekundarno upotrijebljena, kao naša iz Kolodvara), garantirati argumentirano rješenje problema. Nažalost su nam obje ove premise onemogućene. Tih drugih nalazišta je premalo (Kolodvar, Vinkovci), a ni dosadašnja zaštitna istraživanja, kako smo već napomenuli, nisu nam od pomoći. Očekujemo da bi spomenuta aktualna arheološka istraživanja na prostoru osječke vojarne "Drava", tijekom kojih se provode suvremenije metode evidentiranja stratigrafskih jedinica i nalaza, a iz kojih potječu naša tri *CAE.N* ulomka, mogla dati precizniji odgovor na pitanje kronološke pripadnosti ovog materijala. U međuvremenu, ograničit ćemo se tek na proširivanje broja mogućih solucija i pretpostavki, odnosno predočit ćemo još neke načine kako tretirati pečate mursijske carske radionice, koristeći se, gdje bude potrebno, zaključcima iz radova o analognim nalazima.

Da je carska opekarska radionica u Mursi materijalom sudjelovala u velikom, možda najvećem broju graditeljskih aktivnosti u gradu tijekom svog radnog vijeka, sasvim je jasno iz količine njezinih dosad pronađenih i objavljenih proizvoda označenih pečatima: kod Bulata je objavljeno 6 opeka s pečatom *CAE.N* (dodajmo im primjerke kat. br. 9, 10, 11), 4 opeke i 3 tegule s pečatom *IMP*, 2 opeke s pečatom *IMP N* (dodajmo kat. br. 12), te 2 s pečatom *IMP.N* (dodajmo kat. br. 13). Njima Bulat pridružuje i ... *mnogobrojne opeke s pečatima IMP, IMP.N i CAE.N u temeljima rimskih zgrada u centru Murse, razorenim 1774. g.*⁶³ Naravno, veći je broj pojedinih tipova pečata među primjercima iste ortografije (s obzirom na oblik slova i letvice).

Postavlja se pitanje kada je mursijska radionica počela s radom – je li za vrijeme Hadrijana, "dobrog duha" donjopanonskih gradova, naročito Murse? Je li Hadrijan dao velik obol urbanizaciji Murse, čini se logičnim kad uzmemo u obzir nekoliko pokazatelja naklonosti cara ovom gradu, pogotovo činjenicu da je, u provinciji Donjoj Panoniji, jedino Mursi dodijelio status kolonije.⁶⁴

Bulat pečate *CAE.N* datira, jednako kao i pečat *IMPHAD*, u prvu pol. 2. st.⁶⁵ Smatramo da pečat *IMPHAD* (za koji nemamo razloga sumnjati da ga je

56 Pinterović, *Mursa*, 1978, 54, 123-124; Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 19.

57 J. Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva IV, Zagreb, 1899/1900, 24-25.

58 Pinterović, *Mursa*, 1978, 54, 57, 123-124.

59 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 20.

60 Bulat, *Mursa*, 1989, 13.

61 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 20.

62 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 17, 20. (br. 52)

63 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 19.

64 Pinterović, *Mursa*, 1978, 49-54.; Bulat, *Mursa*, 1989, 13; Filipović, *Rimljani*, 1993, 53-54.

65 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 20; Bulat, *Mursa*, 1989, 13.

Katančić vidio) nikako ne može biti iz istog razdoblja djelovanja radionice kao pečat *CAE.N*. Malo je vjerojatno da bi se Hadrijana na jednom tipu pečata nazivalo imperatorom, a na drugom, istovremenom, cesarom, ako uzmemo u obzir veliku razliku između ova dva ranga. Oba se naslova redovito javljaju u carskim službenim imenima, no teško bismo mogli očekivati odabir isključivo naslova caesar u označavanju cara kao vlasnika. Takvo što je u slučaju Hadrijana još manje vjerojatno budući da je na drugom pečatu označen kao *IMP(erator).HAD(riani)*. Ovakvu mogućnost ne pokazuju ni pečati ostalih poznatih carskih opekarskih radionica iz Panonije.⁶⁶ Zbog toga predložimo sljedeću soluciju: radionica je nedvojbeno bila u vlasništvu cara, no možda je u razdoblju *CAE.N* pečata dospjela u ruke osobe koja u tom trenutku nosi naslov caesar. Poznato je, naime, da se na opekama carskih radionica nalazi najčešće "potpis" cara ili člana njegove obitelji.⁶⁷ Drugim riječima, tada bi mursijskom radionicom upravljao neki član carske obitelji, ili, sudeći po naslovu, preijestolonasljednik, koji bi razdoblje svog patronata nad radionicom ovakvim natpisom na pečatu i obilježio. Tome u prilog ide i spomenuto vjerojatno postojanje samo jednog zasad poznatog *CAE.N* tipa, što sugerira kraće razdoblje upotrebe. No, u vremenu kojeg bi to cara bilo i kojeg prijestolonasljednika, teško je reći na ovom stupnju istraženosti. Možda je riječ o samom Hadrijanu, pa bi *CAE.N* opeke zaista bile ranije od većine *IMP, IMP N* i *IMP.N* opeka i tegula, no zbog nedostatka bilo kojeg od daljnjih dijelova imenske sheme na pečatima, u takva se nagađanja nećemo upuštati.

Pečat *IMP.AI*, kojem se također više ne može ući u trag, Katančić razrješava kao *IMP.AN* i zaključuje da je među vlasnicima radionice bio i Antonin Pio. To je mišljenje, kako smo naveli, prihvaćeno i prilikom sljedećih doticanja teme. No, treba podsjetiti da se ime *Antoninus* pojavljuje u okviru službenog imena većeg broja careva počevši od Antonina Pija. Štoviše, primjerak pečata iz Osijeka Szilágyi također čita *IMP(eratoris) AN(tonini)*, ali ga datira u vrijeme Karakale ili Elagabala.⁶⁸ No, i ovaj Szilágyijev primjerak smatramo spornim jer oblik slova *N* ničim ne daje naslutiti da je riječ o ligaturi *AN*. Ne želimo negirati postojanje radionice u vremenu Antonina Pija, jer je ono sasvim izvjesno (budući da ovaj car na prijestolje dolazi odmah nakon Hadrijana), već napomenuti kako upravo taj detalj ne može poslužiti

kao kronološka determinanta opeke. Prema tome, osim *IMP.HAD* pečata, zasad nije moguće ni iz jednog od tipova pečata pročitati ime cara-vlasnika i, na taj način, preciznije datirati radni vijek radionice.

Veliki broj tipova pečata s tekстом *IMP, IMP N* i *IMP.N* također je problematično interpretirati. Nije jasno možemo li u tome vidjeti njihovu veću vremensku razdvojenost. Kako smo već naveli, Bulat smatra da pečate s velikim, nepravilnijim slovima treba datirati u ranije doba od onih s manjim slovima (u koje bi pripadali i primjerci kat. br. 12 i 13).⁶⁹ Takvu pretpostavku ne možemo bezrezervno prihvatiti, to više što je Bulat temelji na stilskoj sličnosti s pečatima kohorte Sedme breučke iz vremena Karakale ili Elagabala. I Šaranović-Svetek prenosi mišljenja Bulata i Szilágyija, te kaže da su *...carske ciglane iz Murse proizvodile u prvoj polovici 2. stoljeća (IMP.HAD, CAE.N, IMP) i u drugoj polovici 2. stoljeća... a da se ...kasniji proizvodi mursijske carske ciglane datiraju u razdoblje Karakale i Elagabala na početak 3. stoljeća (IMP.N)*.⁷⁰

Važno je napomenuti da u radovima struke još nije usvojen jedinstven zaključak o tome zašto se uopće pojavljuju različiti tipovi pečata iste radionice i kako tu činjenicu tumačiti u razmatranju trajanja pojedinih proizvodnih pogona - na kronološkoj ili, pak, nekoj drugoj razini, o čemu smo već nešto rekli. Zbunjujući je statistički podatak da je tek manjina rimskih opeka i tegula označavana pečatom, te da se omjer označenih prema neoznačenim opekarskim proizvodima na nalazištima kreće do 1:80. Ovom podatku nije jednostavno naći uzrok. Zanimljivo je stajalište nekih istraživača da su pečati na građevinskom materijalu služili možda označavanju određene količine proizvoda, te je moguće da su proizvodi pečatima označavani samo na početku i/ili završetku određene serije.⁷¹ Takvo stajalište ne zvuči nelogično. Tome bi u prilog išla, naročito brojnost pečata čiji tekst i poznate povijesne okolnosti sugeriraju kraće vrijeme upotrebe (npr. elaboriranog primjera kohorte *VII Breucorum Antoniniana*), a isto tako i spomenuta opeka iz Muzeja Slavonije na kojem je grafitom upisan točan datum proizvodnje - septembarske ide.⁷² Sličan princip evidencije proizvedene količine pokazuje nalaz devet opeka nadenih u Sisku, na kojima su grafitno urezani datumi, cognomina djelatnika radionice, te broj proizvedenih komada pokraj svakog od njih.⁷³ Drugim riječima, u

66 Panonske carske opekarske radionice poznate su još u Sopianama (pečat *IMP*), Vindoboni (*...JE.AVG*), Karnuntumu (*ANT.AV[G]*), Skarbanciji (*IMP ANT, IMP.ANT.AVG P*) (Szilágyi, *ITP*, 1933, 103., T. XXIX:76, 78-81.).

67 Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 45; I. Iskra Janošić, *Građevinski materijali i njihova upotreba u Cibalama*, *Opuscula archaeologica* 16, Zagreb, 1992, 208.

68 Szilágyi, *ITP*, 1933, 103., T.XXIX:77.

69 Vidi bilj. 61.

70 Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 64.

71 Lovenjak, *Žigi*, 2004, 103.

72 Vidi bilj. 62.

73 R. Matijašić, *Lateres siscienses (ad CIL III 11378-11286)*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XIX, Zagreb, 1986, 203-215; Matijašić, *Uvod*, 2002, 172.

radionicama, na samim proizvodima, vođena je precizna evidencija proizvodnje, i to pečatima i grafitima. Što podrazumijeva pod serijom i koliko dugo serija traje, ne možemo sa sigurnošću reći, a to je vjerojatno ovisilo o individualnoj organizaciji proizvodnje svake pojedine radionice. Možemo, u svakom slučaju, ustanoviti kako ova solucija omogućuje pretpostavku da su se pečati mogli mijenjati svake godine, svakih nekoliko mjeseci ili češće / rjeđe. Jednako tako, različite su matrice mogle u opticaju biti istovremeno, a moguća je i varijanta njihove ponovne, ciklične upotrebe.

Slijedom takvog razmišljanja, mursijske *IMP* i slične pečate vidimo u novom svjetlu. Tome u prilog ide i spomenuti zatvoreni nalaz opekarske peći i njezinih proizvoda na nalazištu Progarski vinogradi. Naime, među nađenim pečatima Panonske flote, pronađeni su primjerci s različitim oblicima slova i cjelokupnog teksta: u toj su se radionici paralelno rabili pečati s lijepo oblikovanim, pravilnim slovima, kao i oni izvedeni nevješto. Danica Dimitrijević, objavljujući ovaj nalaz, zaključuje da ove razlike ne možemo pripisati različitim kronološkim momentima, već stupnju pismenosti i sposobnosti majstora koji je matricu za pečat izradio.⁷⁴ Smatramo da smo ovim navodom stvorili osnovu za sumnju u dosadašnje datacije *IMP*, *IMP N* i *IMP.N* pečata temeljene prvenstveno na obliku i (ne)pravilnosti slova.

Da uđemo u trag počecima opekarstva u Mursi, poslužit će nam primjeri dvaju južnopanonskih središta s istraženim opekarskim radionicama.

U Ptuj su arheološka istraživanja antičkog urbanog tkiva uznapredovala do te mjere, da je moguće razlučiti karakter pojedinih gradskih četvrti.⁷⁵ Opekarske su peći nađene na raznim punktovima Petovione, a najveća im je koncentracija (20 peći) unutar tzv. obrtničke četvrti u istočnom suburbiju, gdje su otkriveni i tragovi drugih obrta (staklarskog, metalurškog, lončarskog, kamenoklesarskog i dr.).⁷⁶ Poznat je, također, velik broj pečata tamošnjih opekarskih radionica, napose pečata petovionskih obrtnika-privatnika. Ukratko, opekarska

djelatnost u obrtničkoj četvrti antičkog Ptuja počinje krajem 1. ili poč. 2. st. i traje do druge pol. 4. st., kada na istom prostoru počinje pokapanje pokojnika.⁷⁷

Na drugom kraju južne Panonije, u Sirmiju, otkriveno je sedam opekarskih peći, koje svojim rasporedom čine jednu cjelinu (radionicu)⁷⁸ Peći su, uz pomoć keramičkih i numizmatičkih nalaza, datirane u 3. i 4. st.,⁷⁹ no Miroslav Jeremić napominje kako opekarsku djelatnost u Sirmiju treba pretpostaviti i u prethodnom periodu (1-2. st.),⁸⁰ odnosno već od samih početaka razvoja antičkog grada. Kao argument, spominje kvalitetnu sirovinu za izradu proizvoda od pečene gline na području grada (kao i na čitavom lesnom platou), zbog koje neuvjerljivo zvuči da bi Sirmij kroz dio 1. i čitavo 2. st. ovisio isključivo o uvozu građevnog materijala.

Kad je riječ o počecima urbanizacije novoosvojenih područja, prednost se u gradnjama obično pridaje vojnim jedinicama i uvozu građevnog materijala.⁸¹ To je logično kada znamo da pečena opeka u mnoga područja dolazi kao rimski tehnički novitet, dotad nepoznat u većini provincija.⁸² Vojska tada gradi utvrde i logore, ceste koje pogoduju kretanju vojnih trupa i razvoju trgovine, a sudjeluje i u urbanizaciji mnogih mjesta koja, na taj način, postupno dobivaju konture *urbis romanae*. Prvi jači val urbanizacije u Panoniji događa se za Flavijevaca: tada se i stabiliziraju u državi prilike, koje su neophodne za razvoj područja. U tom se periodu gradi cestovna mreža, unaprjeđuju gradovi, formira limes, te zaista možemo pretpostaviti mirnodopsku aktivnost vojske u dobrom dijelu graditeljskih zahvata. Građevni se materijal tada uvozi sa zapada ili se, pak, proizvodi u lokalnim vojnim radionicama. Smatra se, međutim, kako smo naveli, da već krajem 1. st. počinje razvoj domaćeg opekarstva u Panoniji koje također daje doprinos izgradnji regije, više ili manje u kombinaciji s daljnjim graditeljskim učešćima vojnih jedinica. Ovakvu situaciju naročito možemo pretpostaviti u većim, razvijenijim središtima, što pokazuju i spomenuti primjeri Petovione i Sirmija.

Sudeći prema opeci s pečatom *IMPHAD*, carska opekarska radionica u Mursi aktivna je u vrijeme

74 D. Dimitrijević, *Istraživanje rimskog limesa u istočnom Srenu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacija*, Osječki zbornik XII, Osijek, 1969, 108-112.

75 M. Lubšina Tušek, *Petoviona in njene mestne četrti*, u: *Rimljani: steklo, glina, kamen*, katalog izložbe, grupa autora, ur. I. Lazar, Pokrajinski muzej Celje, Pokrajinski muzej Ptuj, Pokrajinski muzej Maribor, 2004, 90-93.

76 Z. Šubić, *Kompleks rimskih opekarskih peći v Ptuj*, Arheološki vestnik XIX, Ljubljana, 1968, 445-457; M. Tomanič Jevremov, *Obrtničke delavnice Petovione*, u: *Rimljani: steklo, glina, kamen*, katalog izložbe, grupa autora, ur. I. Lazar, Pokrajinski muzej Celje, Pokrajinski muzej Ptuj, Pokrajinski muzej Maribor, 2004, 94-99. (dalje: Tomanič Jevremov, *Obrtničke delavnice*, 2004)

77 Tomanič Jevremov, *Obrtničke delavnice*, 2004, 97.

78 Jeremić, *Brick kilns*, 2000, 131-154.

79 Jeremić, *Brick kilns*, 2000, 149.

80 Jeremić, *Brick kilns*, 2000, 135-137, 153.

81 Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 41, 44, 67; Pinterović, *Mursa*, 1978, 123.

82 Jeremić, *Brick kilns*, 2000, 135; Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 41; Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 7; Bulat, *Mursa*, 1989, 25; I. Iskra Janošić, *Grđevinski materijali i njihova upotreba u Cibalama*, *Opuscula archaeologica* 16, Zagreb, 1992, 208; J. Fitz, *Economic life*, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*, grupa autora, ur. A. Lengyel i G. T. B. Radan, Budapest, 1980, 325.

Hadrijanove vladavine. Međutim, zbog navedenih analogija, početak domaće proizvodnje opeka u Mursi trebalo bi datirati ranije. Kada se prisjetimo intrigantne problematike o vojnom pitanju Murse, postaje jasno zašto Bulat izbjegava mursijske ne-vojne pečate datirati ranije od Hadrijanovog vremena: potvrđujući stav Josipa Klemenca, Bulat još u vrijeme Trajanovog drugog dačkog rata Mursu vidi kao vojni logor legije X *Geminae*, a u vrijeme priključenja provincije Dacije Carstvu datira odlazak vojske iz logora i njegovo naseljavanje civilima koji ga adaptiraju u rimski grad.⁸³ Iz navedenog bi slijedio zaključak da je položaj kasnije kolonije Murse poč. 2. st. podizan građevnim materijalom iz vojnih radionica legije Desete Dvojne. Smatramo da je nužno ponovo otvoriti to pitanje, prije svega zbog nedovoljno jakih argumenata na kojima se navedena mišljenja temelje. Klemencu su glavni putokaz u ovom smjeru Katančićev opis tada još uvijek uočljivih ostataka Murse, čiji raster podsjeća na oblik golemog logora i nalaz nadgrobno spomenika Julija Verekunda, vojnika legije X *Geminae*; Bulat, tome u prilog, dodaje i dvije opeke s pečatom *LEGXGPF*.⁸⁴ Pinterović u prvo vrijeme temi pristupa s više opreza i kaže kako ne treba izvoditi egzaktno zaključke o vojnoj povijesti Murse sve dok *...ne krene naprijed vojna historija Panonije uopće... jer je*, navodi dalje, *...najnovija praksa pokazala da je potreban oprez i kod zaključaka na temelju vojničkih pečata i vojničkih natpisa*.⁸⁵ No, u svojoj zaista izvrsnoj monografiji o Mursi, pristaje ipak na Klemencove postavke,⁸⁶ što, desetljeće kasnije, radi i Bulat. Mi ćemo se radije prikloniti ovom ranijem, opreznijem stajalištu Danice Pinterović iz 1969. g. Na sličnom je tragu i noviji rad Mirjane Sanader koja također napominje kako je kod donošenja ovakvih zaključaka potreban oprez jer, podsjeća, rimske legije ne grade logore od čvrstog materijala u svojim privremenim boravištima, a na mursijskim je natpisima i pečatima riječ o legijama kojima već znamo stalne logore od početka 2. st.⁸⁷ Logika nam nalaže da je Mursa, zbog svog položaja u pozadini limesa i na mjestu prijelaza preko Drave, od samih početaka svog razvoja bila na vjetrometini ratnih događanja koji su se odigrali na prostoru ovog dijela granice Carstva i, zbog toga, redovito vezana uz protok vojnih jedinica. No, ako se i složimo s pretpostavkom o postojanju ranijeg auxilijarnog logora (iz 1. st.), iako za njega kao dokaze imamo tek dva nadgrobna natpisa

vojnika ale Prve Aravaka i kohorte Druge Alpinaca,⁸⁸ teško nam je položaj kasnije kolonije Murse vidjeti isključivo kao logor još u Trajanovo vrijeme. Dvije opeke s pečatima preslab su argument za lociranje legije Desete Dvojne i njezine radionice u Mursu. Ni veća koncentracija pečata određene vojne formacije, kako smo pokazali za primjere legije II *Adiutricis* i kohorte VII *Breucorum*, ne mora nas odvesti k tom zaključku ako stoji u suprotnosti s ostalim nalazima i pokazateljima. Stoga je nužno pečate proučavati u kombinaciji s drugim izvorima podataka. Niti stela palog vojnika ne mora biti argument, kad znamo za vojnike (dakle, ne samo veterane) niza vojnih formacija koji su u Mursi tijekom čitave antike postavljali počasne i zavjetne natpise ili su, pak, ovdje nadgrobni spomenikom označili svoje posljednje počivalište (na temelju te skupine osječkih natpisa Pinterović je zaključila da je uz Mursu sve do 4. st. morao postojati jedan ili dva auxilijarna logora za privremeni smještaj pomoćnih trupa ili legijskih detašmana).⁸⁹ Smatramo, dakle, da još nema jakih dokaza za tvrdnju kako Mursa tek za Hadrijana prestaje biti vojni logor. Trebalo bi već krajem 1., a najkasnije poč. 2. st. vidjeti u njoj civilno naselje, za koje još i danas ne znamo je li je prije dobivanja statusa kolonije bilo municipij ili *conventus civium Romanorum*. Počeci razvoja antičke Murse, odnosno njezina transformacija iz istoimenog keltskog opiduma u rimsku koloniju, do danas nije ni približno zadovoljavajuće (argumentirano) rasvijetljena. Da je civilno naselje postojalo u drugoj pol. 1. st., slažu se i Pinterović i Bulat, budući da nalazi keramike, novca, natpisa i ostalog materijala iz tog vremena nedvojbeno na to upozoravaju. Međutim, upravo je njihovo pristajanje uz Klemencove navode za posljedicu imalo kontradiktornosti i nemogućnost identificiranja i lociranja tog stanovništva na području Murse s obzirom na istovremeno postojanje navodnog logora.⁹⁰ Smatramo kako civilni grad, koji u prvoj pol. 2. st. dobiva status kolonije,⁹¹ teško može predstavljati tek konture napuštenog logora, nego da je već u dobroj mjeri i izgrađen. Sukladno tome, neuvjerljivo zvuči

83 Bulat, *Mursa*, 1989, 13, 21.

84 Klemenc, *Limes*, 1961, 19; Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 11, 20; Bulat, *Mursa*, 1989, 46.

85 D. Pinterović, *Problemi u istraživanju Limesa na sektoru Batina Skela – Ilok*, Osječki zbornik XII, Osijek, 1969, 61.

86 Pinterović, *Mursa*, 1978, 46, 104.

87 M. Sanader, *Rimske legije i njihovi logori u hrvatskom dijelu panonskog limesa*, *Opuscula archaeologica* 27, Zagreb, 2003, 466.

88 Klemenc, *Limes*, 1961, 18; Pinterović, *Mursa*, 1978, 45, 104; Bulat, *Mursa*, 1989, 13.

89 Pinterović, *Mursa*, 1978, 104-112.

90 Uvidjevši da je pitanje civilnog rimskog stanovništva naseljenog u Mursu nakon osvajanja ovog dijela Panonije s obzirom na Klemencovo stajalište i dalje otvoreno, Bulat nudi mogućnost da je ono u prvi mah nastanilo prostor obnovljene prethistorijske Murse, te da je južno ili istočno od ovog položaja istovremeno izgrađen i auxilijarni logor za spomenute vojne jedinice iz 1. st. (ale Prve Aravaka i kohorte Druge Alpinaca); nadalje smatra da su vojnici legije Desete Dvojne, na mjestu ranijeg auxilijarnog logora, izgradili veći logor, koji su, nakon odlaska vojnika iz Murse, rimski trgovci i veterani naselili i počeli adaptirati (Bulat, *Mursa*, 1989, 13.).

91 Pinterović, *Mursa*, 1978, 49-54; Bulat, *Mursa*, 1989, 13; Filipović, *Rimljani*, 1993, 53-54. Smatra se da ovaj događaj treba datirati u 133. g. (vidi bilj. 19).

pretpostavka da je regionalno središte do dodijele statusa kolonije gradila isključivo vojska. Je li je u Mursi u toj prvoj fazi izgradnje civilnog naselja prednjačila vojna, carska, gradska, neka privatna radionica ili, pak, kombinacija nekih od njih, teško je reći. Kako bilo, trebalo bi osovljavanje mursijskog opekarstva "na svoje noge" vidjeti svakako već krajem 1. st., kao što je predloženo za *Poetovio* i *Sirmium*, a najkasnije poč. 2. st. Budući da na pečatima nije dosad prepoznata mursijska gradska radionica (ili ona svoje proizvode nije obilježavala, kao što se pretpostavlja za zasad neregistrirane cibalitanske opekarske pogone⁹²), a ni privatne nisu zastupljene većim brojem primjeraka, ostaje nam zaključiti kako je protagonist u izgradnji Murse tada bila upravo carska radionica, uz, vjerojatno, veće ili manje učešće specijaliziranih vojnih jedinica u mirnodopskom vremenu.

Intenzivnija urbanizacija Murse vjerojatno nastaje za vrijeme Hadrijana i dodijele statusa kolonije. Možemo pretpostaviti da tada i carska radionica radi "punom parom". Međutim, očekivali bismo, slijedom takvog razmišljanja, razmjerno velik broj *IMPHAD* pečata, koji, pak, od Katančićevog vremena više nisu registrirani. Moguće je, stoga, zaista da su u Hadrijanovo vrijeme funkcionirali i neki drugi tipovi pečata, odnosno neki od dosad poznatih navedenih tipova. Treba pritom još jednom naglasiti naše stajalište kako u to ne možemo biti sigurni, pa stoga nema smisla pod svaku cijenu određivati vremenski okvir pojedinog tipa, dok to ne pokaže njegov arheološki, stratigrafski kontekst. Upravo zbog toga, držimo opravdanim što naše primjerke nismo unutar kataloških jedinica preciznije datirali.

Koliko dugo je radionica funkcionirala, ni to ne možemo iščitati iz njezinih pečata. Jedino pečat *IMPHAD* sa sigurnošću obilježava jedan period trajanja radionice, no taj smo pečat, u vezi s početkom njezine proizvodnje, uzeli kao *terminus post quem non*. Iako radionica nesumnjivo djeluje i za vladavine sljedećeg cara, pokazali smo kako navodni *IMPAN* primjerak ne bismo smjeli datirati striktno u doba vladavine Antonina Pija. Također ne treba ni velik broj primjeraka i tipova interpretirati kao duže razdoblje trajanja radionice. Možemo samo pretpostaviti da je carska radionica Murse radila neometano do markomanskih ratova, zbog kojih dvadesetak godina stagnira razvoj stradalih panonskih gradova. I Pinterović nudi mogućnost da je u radionicama proizvodnja s vremenom prekinuta, ali se ne upušta u nagađanje kad se to moglo dogoditi.⁹³ Možda je, zbog ovih ratnih pustošenja, život radionice prekinut na duže

vrijeme, na što bi ukazivali već spominjani statistički podaci koji nam, u kontekstu poslijeratne obnove, u prvi plan nameću kohortu *VII Breucorum*. S druge strane, moramo ostaviti otvorenu i mogućnost da je proizvodnja u carskoj radionici, nakon određenog vremena, ponovo pokrenuta.

Unutar jednog posjeda (*praedium*), radionice (*figlinae*) su obično bile grupirane u pogone (*officinae*).⁹⁴ Koliko je tih pogona, a koliko radionica, moglo biti na mursijskom carskom obrtničkom posjedu, zasad nije moguće ustanoviti. No, vjerojatno im broj nije bio velik, jer da je ovdašnji carski opekarski obrt bitno zaostajao za vodećim analognim proizvodnim središtima Panonije, jasno proizlazi iz gotovo potpunog izostanka otpreme drugamo. U Ptuju je, npr., otkriveno nekoliko opekarskih radionica, ali njihove proizvode (prvenstveno proizvode tamošnjih privatnih obrtnika) nalazimo na širem području, sve do Varaždinskih toplica,⁹⁵ čak i do Osijeka.⁹⁶ Jednako tako, proizvode s pečatima gradskih opekarnica Siscije, Kvadriburgija, Skarbancije i drugih, nalazimo na većem broju lokaliteta u Panoniji.⁹⁷ Isto se može zaključiti i za određeni broj opekarskih pogona legija i kohorti, od kojih smo neke već spominjali. Mursijskoj carskoj radionici, u usporedbi s njima, očigledno je svrha bila građevnim materijalom opskrbiti uglavnom uže područje koje je gravitiralo koloniji Mursi. Zbog toga isključujemo mogućnost i potrebu postojanja velikog broja radionica na ovom osječkom carskom imanju, te smo, iz tog razloga, ovaj obrt i tretirali neutralno, kao radionicu (u jednini). Možda nam upravo pretpostavka da radionica nije preživjela markomansko pustošenje ide ovdje u prilog: moguće je da naprasni prekid djelovanja nije radionici ni dopustio da jače razvije i proširi svoju proizvodnju, te se intenzivnije angažira u otpremanju diljem regije. Utemeljenost, odnosno neutemeljenost ponuđenih pretpostavki potvrdit će tek ubiciranje i istraživanje mursijske carske radionice, što se, nažalost, do danas nije dogodilo.

PEČATI MURSIJSKE PRIVATNE RADIONICE

Na pečatima privatnih opekarskih radionica obično je "potpisan" njezin vlasnik ili, rjeđe, rob ili slobodni radnik koji je proizvod izradio. Imena su bilježena u

92 J. Brunšmid, *Colonia Aurelia Cibalae*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva VI, Zagreb, 1902, 134; Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 43-44.

93 Pinterović, *Mursa*, 1978, 124.

94 Matijašić, *Uvod*, 2002, 165; Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 45; Lovenjak, *Žigi*, 2004, 103.

95 I. Žižek, *Opekarstvo Petovione*, u: *Rimljani: steklo, glina, kamen*, katalog izložbe, grupa autora, ur. I. Lazar, Pokrajinski muzej Celje, Pokrajinski muzej Ptuj, Pokrajinski muzej Maribor, 2004, 102.

96 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 17, 22.

97 Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 43, 55, 60, 64, 67; Dušanić, *Rimske opeke*, 1988, 89; Szilágyi, *ITP*, 1933, 104-105; Lórinz, *DA* 7, 1978, 42.

genitivu ili, pak, nominativu s glagolom *fecit*. Skupini ovih pečata pripadaju i oni čiji je tekst riješen monogramom.⁹⁸ Do danas je u Panoniji registriran velik broj privatnih radionica.⁹⁹

Privatne opekarske radionice najteže je ubicirati, a izvedivo je to jedino u slučaju kada se pojavi veća koncentracija njihovih pečata na određenom užem području.¹⁰⁰ Takav je primjer iz Ptuja, gdje je nekih tipova pečata sačuvano zaista mnogo, čak do 50 komada (npr. *M.VLP.SEVE*, *ADIECTI*, *C.C.C.*, *QSP*), dok su drugi zastupljeni u manjoj količini (*L.ALBINI*, *C.IVL.AGILS*, *C.IVLI.LVPI*, *L.VAL.ROM*, *VAL.VICT*, *L.OCT.SECV*, *A.A.A.*, *QSS* i drugi).¹⁰¹ Za radionicu Marka Junija Firmina (pečati *M.IVN.FIRM*), čija su dva pečata nađena i u Osijeku,¹⁰² pretpostavka je da se nalazila u spomenutoj obrtničkoj četvrti, u istočnom suburbiju Petovione i da je djelovala u 2 i/ili 3. st. U osječkom muzeju čuvaju se još dva pečata opekara-privatnika: Bulatov br. 48 pripada također jednoj ptujskoj radionici (pečat [*L(uci) OCT(avi) SEC(undi)*])¹⁰⁴, a broj 47 (...*ORMOSC*), jednako kao i naša dva, nema poznatih analogija, pa Bulat pretpostavlja da je riječ o proizvodu privatne radionice kasnorimskog doba, no ne upušta se u njezinu ubikaciju.¹⁰⁵

Za primjerke (kat. br. 14 i 15) nismo pronašli analogije u dostupnoj nam literaturi. Smatramo da je riječ o proizvodima privatnog opekarskog pogona jer tekst njihovih pečata ne upozorava na mogućnost da je u pitanju vojna, gradska ili carska radionica. Budući da su ta dva primjerka iz Muzeja Slavonije ujedno i jedini poznati primjerci, te da je jedan iz osječkog Donjeg grada, a drugi iz obližnjeg Kolodvara,¹⁰⁶ radionicu smještamo u područje Murse. Ponudeno rješenje je, doduše, u suprotnosti s upozorenjem o potrebnoj većoj količini određenog pečata za lociranje radionice. Neka, stoga, ubikacija ovog, dosad nepoznatog privatnika u Mursu ostane zasad naš prijedlog, u očekivanju novih nalaza koji bi ga potvrdili ili negirali.

Pečati pripadaju dvama različitim tipovima. Međusobne razlike nisu velike, ali su ipak uočljive: kod kat. br. 14, krajevi slova su rašireno izvučeni (što ne vidimo u slovima kat. br. 15). Sličnosti su, ipak, evidentne, pa desni, oštećeni dio ulomka kat. br. 15 možemo nadopuniti analogno kat. br. 14. Tekst se, dakle, sastoji od dviju kratica riješenih ligaturama (po dva slova) i glasi *AM.MA*. Riječ je, najvjerojatnije, o dva dijela rimske imenske sheme vlasnika radionice, i to gentiliciju (*nomen gentile*) i nadimku (*cognomen*). Da je naveden, praenomen bi bio riješen uobičajenom siglom ili kraticom koju bismo bez problema pročitali, s obzirom na ograničen broj poznatih *pred-imena* u carsko vrijeme, od kojih nijedno ne počinje *Am*.¹⁰⁷ Kod gentilicija, obiteljskog imena, postoji zaista neograničen broj (nekoliko tisuća) mogućnosti, naročito u provincijama, gdje ne-rimska obiteljska imena romanizacijom postupno ulaze u rimski imenski sustav.¹⁰⁸ Slična je situacija i s trećim članom sheme, nadimkom.¹⁰⁹ Teško je zato i pretpostaviti kako se ovaj privatnik mogao zvati.

Da zaključimo, sve što o ovoj radionici trenutno možemo reći jest da je bila u vlasništvu zanatlije-privatnika, da joj je (vjerojatno) vlasnik "izvjesni" *Am(-)* *Ma(-)*, da se nalazila u području Murse, te da je (kao što smo pretpostavili i za mursijsku carsku radionicu) očigledno snabdijevala gradilišta uže gradske regije. Nismo u mogućnosti odrediti precizniju dataciju naših dvaju pečata. Stoga nam je cilj bio, prije svega, izložiti ih na uvid struci i, na taj način, nadopuniti popis registriranih privatnih opekarskih radionica u rimskoj Panoniji.

*

U ovom smo radu obradili neobjavljene opeke i tegule iz Muzeja Slavonije. Preko ove vrste pečata dobivamo prvenstveno informacije o jednoj grani antičke privrede - opekarsvu - o kojoj iz povijesnih izvora zapravo i nemamo konkretnijih podataka. Cilj nam je bio podsjetiti na složenost problematike koja se očituje prilikom pokušaja interpretacije ove vrste materijala, ali, jednako tako, pokazati kako radionički opekarski pečati predstavljaju zaista zanimljiv i koristan izvor podataka za poznavanje antičke povijesti. Do njih, ipak, nije uvijek jednostavan put. Naime, ako pečatima pristupimo na površan, neargumentiran način, oni će nas odvesti na "krivi trag". Zbog toga treba u zaključku još jednom naglasiti kako panonske pečate nije preporučljivo promatrati izolirano od ostalih izvora naših saznanja o rimskoj Panoniji. Imajući u vidu

98 Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 45.

99 Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 55-56, 60, 64-65; Dušanić, *Rimske opeke*, 1988, 90; Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 17, 22, T.IV:7-10; Szilágyi, ITP, 1933, 105-110, T.XXIX-XXXII; Lovenjak, *Žigi*, 2004, 107.

100 Šaranović Svetek, *Ciglarstvo*, 1990, 65.

101 Lovenjak, *Žigi*, 2004, 106-107.

102 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 17, br. 49, 50, T.IV:9-10.

103 Tomanič Jevremov, *Obrtničke delavnice*, 2004, 98.

104 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 17, T.IV:8.

105 Bulat, *Rimske opeke*, 1965, 17, 22, T.IV:7.

106 I za ovu opeku možemo pretpostaviti da je u Kolodvar donesena kao građevni materijal s mjesta mursijskih ruševina u srednjem vijeku. (vidi bilj. 50).

107 Matijašić, *Uvod*, 2002, 58-59.

108 Matijašić, *Uvod*, 2002, 59-61; Lovenjak, *Žigi*, 2004, 106.

109 Matijašić, *Uvod*, 2002, 61-64; Lovenjak, *Žigi*, 2004, 106.

razgranatu kopnenu cestovnu i riječnu plovidbenu mrežu, te dosegnut visoki stupanj trgovine, jasno proizlazi da nas prisutnost opekarskih proizvoda radionica iz čitave Panonije, pa i nekih mezijjskih središta, u Mursi i Batini ne treba čuditi. Međutim, o razlozima pojave određenog pečata na nekom mjestu sam pečat teško može "ispričati" cijelu priču. Stoga je potreban oprez kod pokušaja ubikacije radionica. Naročito je primamljivo locirati radionice, a samim time i stacionare, vojnih jedinica o kojima iz drugih izvora ne znamo mnogo. Pri tomu bi glavni argument trebala biti brojnost pečata na određenom mjestu, no praksa je pokazala kako često ni to nije dovoljno. Kako smo zaključili, u takvoj smo situaciji zatekli i naše dvije vojne jedinice (*legio II Adiutrix* i *cohors VII Breucorum*): u njihovom nas slučaju veća koncentracija pečata svejedno nije uputila na pretpostavku da su se na tim nalazištima nalazili njihovi stalni ili povremeni logori. Do tih smo zaključaka došli kombiniranjem s dosad poznatim saznanjima o tim jedinicama, a pokušali smo učiniti i korak dalje i dokučiti uzrok pojave njihovih pečata u određenom vremenu na određenom mjestu. Drugim riječima, cilj nam nije bio dati tek tipološku analizu pečata, nego i sagledati vrijeme proizvodnje naših opeka i tegula u kontekstu danas važećih arheoloških i povijesnih premisa, te, na taj način, pružiti dodatnu argumentaciju nekim dosadašnjim pretpostavkama o Batini, Mursi i okolnom području, pri čemu su nam se, pak, neka od dosadašnjih mišljenja pokazala upitnima. Odriječene ruke u stvaranju tih slika koje su nam se činile mogućom rekonstrukcijom događanja, omogućila nam je činjenica da su naše opeke i tegule slučajni nalazi ili, pak, materijal s istraživanja prilikom kojih istraživačima nije pošlo za rukom odrediti njihov arheološki kontekst i kronološku pripadnost. Ovdje smo pokazali kako pečati zaista mogu upotpuniti "priču", ali tek nakon što ih "uronimo" u povijesnu sliku koju su, na temelju drugih nalaza, rekonstruirali i predložili prethodni autori. U tu su nam

svrhu poslužili pečati kohorte Sedme breučke: naši primjerci, sami po sebi, tipološki ne predstavljaju novitet s obzirom na dosad objavljivane pečate ove vojne jedinice. Međutim, njih smo iskoristili kao dodatan argument pretpostavci o pustošenju i stradavanju Murse tijekom markomanskih ratova. Naime, prethodni su istraživači, tome u prilog, u prvi plan isticali simptomatične epigrafske nalaze, propustivši uvidjeti kako je veća zastupljenost kohortinih pečata u Osijeku, datirana u poslijeratno vrijeme, također u ovom smislu indikativna.

Na području Murse nadeno je još pečata vojnih opekarskih radionica, koje je 1965. g. objavio Mirko Bulat, a koje nismo spominjali, osim ako su, izravno ili neizravno, bile od važnosti prilikom interpretacije naših primjeraka. Vjerojatno bi veći dio njih, kada bi ih se sagledalo na ponuđeni način, također ponudio upotrebljive informacije.

Što se tiče rasprave o radu mursijske carske opekarske radionice, naišli smo na veće prepreke. Bitno je još jednom napomenuti kako je uz proučavanje Murse danas vezano daleko više nepoznanica, nego činjeničnih spoznaja. Zbog toga treba biti izrazito oprezan pri iznošenju pretpostavki, naročito onih o povijesti i razvoju samih početaka urbanizacije ove kolonije, što često nije bio slučaj. Počevši od Katančića, preko Klemenca, pa sve do danas, usvojeno je mišljenje kako je lokacija kolonije Murse prethodno predstavljala vojni logor (bilo augzilijarni, bilo legijski) sve do Trajana. To je stajalište desetljećima prihvaćano iz jednostavnog razloga što se ništa konkretnije i nije moglo ponuditi. Nama je cilj bio pokazati kako je ono ipak podložno korekciji. U tom smo smjeru pokušali sagledati početke urbanizacije Murse i rad mursijske carske opekarske radionice, smatrajući kako stupanj istraženosti analognih panonskih nalazišta također otvara mogućnost iznošenja alternativnog mišljenja.

UNPUBLISHED ROMAN TILES FROM THE MUSEUM OF SLAVONIA WITH IMPRINTED WORKSHOP STAMPS

SUMMARY

Since long before, examining stamps on tiles has become of great interest in the research on the antique ceramic building material. The importance of stamps as a source of useful information on the Roman building techniques and the level of tile production and trade in a certain area has been recognized. The beginning of a systematic analysis of the stamps of Pannonian workshops that produced tiles and bricks was marked by J. Szilágyi's *Inscriptiones Tegularum Pannonicarum*, written in 1933, which is followed by a series of publications of this type of the material which had more local features (stamps found on a small area, at a specific findspot or those in museum collections).

About sixty stamps from the Museum of Slavonia, found in Osijek and its neighbourhood were published by Mirko Bulat (*Stamped Roman bricks and tiles from the Museum of Slavonia*, Osječki zbornik IX - X, 1965: 7-24) are here added by a catalogue of 15 still unpublished examples. They comprise tiles produced in two legionary workshops, Mursan imperial and one workshop ran by a civilian.

The first three items from the group of legionary stamps, found in Batina Skela (Cat. No. 1,2,3), belong to the legio II Adriatic stationed in Aquincum from the 2nd – 3rd century. Tiles from this workshop make the most common building material used by the Roman army in Pannonia. These finds, among other finds of building material in Batina made by the same legion can be related to the renovation or construction of an annex at the Batina *castellum Ad Militare* at the end of the 3rd or the beginning of the 4th century.

The catalogue items No. 4 – 8 represent products of the legionary workshop *cohortis VII Breucorum* situated at the *castellum Lugio* in the Hungarian Baranja in the period from the mid 2nd to the mid 3rd century. Stamps of this workshop found in the same area are also known to experts. Determining the date of the finds is facilitated by the fact that the first three stamps (Cat. No. 4 – 6) without an honorary *cohors* (legionary) title belong to the second half of the 2nd and to the beginning of the 3rd century, and stamps with the catalogue number 7 and 8 have an honorary title of the *Antoninus* legion (during the reign of emperor

Caracalla, 212 – 222). We have tried to interpret the emergence of a considerable number of already known legionary stamps in the Osijek area in the context of the previously assumed intensive construction work as a result of the destruction Mursa went through during the Marcommanic wars for which there are other indications (especially epigraphs)

The most interesting stamps are the ones made in the workshop owned by emperors which was, according to the geographical distribution of products, located somewhere on the territory of ancient Mursa (present Osijek). The stamps form two groups. Stamps of the first group (Cat. No. 9 – 11) carry the inscription *CAE(saris).N(ostri)*, and was probably made only as one type (text of the stamp within *tabulae ansatae*) which could suggest shorter use of such a tile mould. The second group has the inscription *IMP(eratoris) N(ostri)* (Cat. No. 12, 13) and has so far been recorded in a large number of typological variants.

One previously known stamp with the text *IMP(erator).HAD(riani)* is the only item which can be positively dated in the first half of the 2nd century. At dating other variants cannot be taken without some doubt since they have been based on the shape and dimensions of the letters and the ridge of the stamp. Comparative material from other workshops showed that such an approach should be the only one in determining the date of the finds. For that reason we pointed out that only reliably determined and dated stratified context can offer an answer to the issue of dating the Mursan imperial stamp which do not offer more precise information themselves (names of emperors – owners). Thus, we are unable to date the stamps precisely but to approximately place them in the age of the Empire.

The last two stamps (Cat. No. 14, 15) belong to a so far unknown workshop. Since they were found in the Osijek area, we assume they were made in a local civilian workshop. The text of the stamp is comprised of two elements in ligatures, most probably *nomen gentile* and *cognomen*, which, at the moment, makes impossible for us to transcribe the name of the owner with certainty: *Am(---) Ma(---)*.